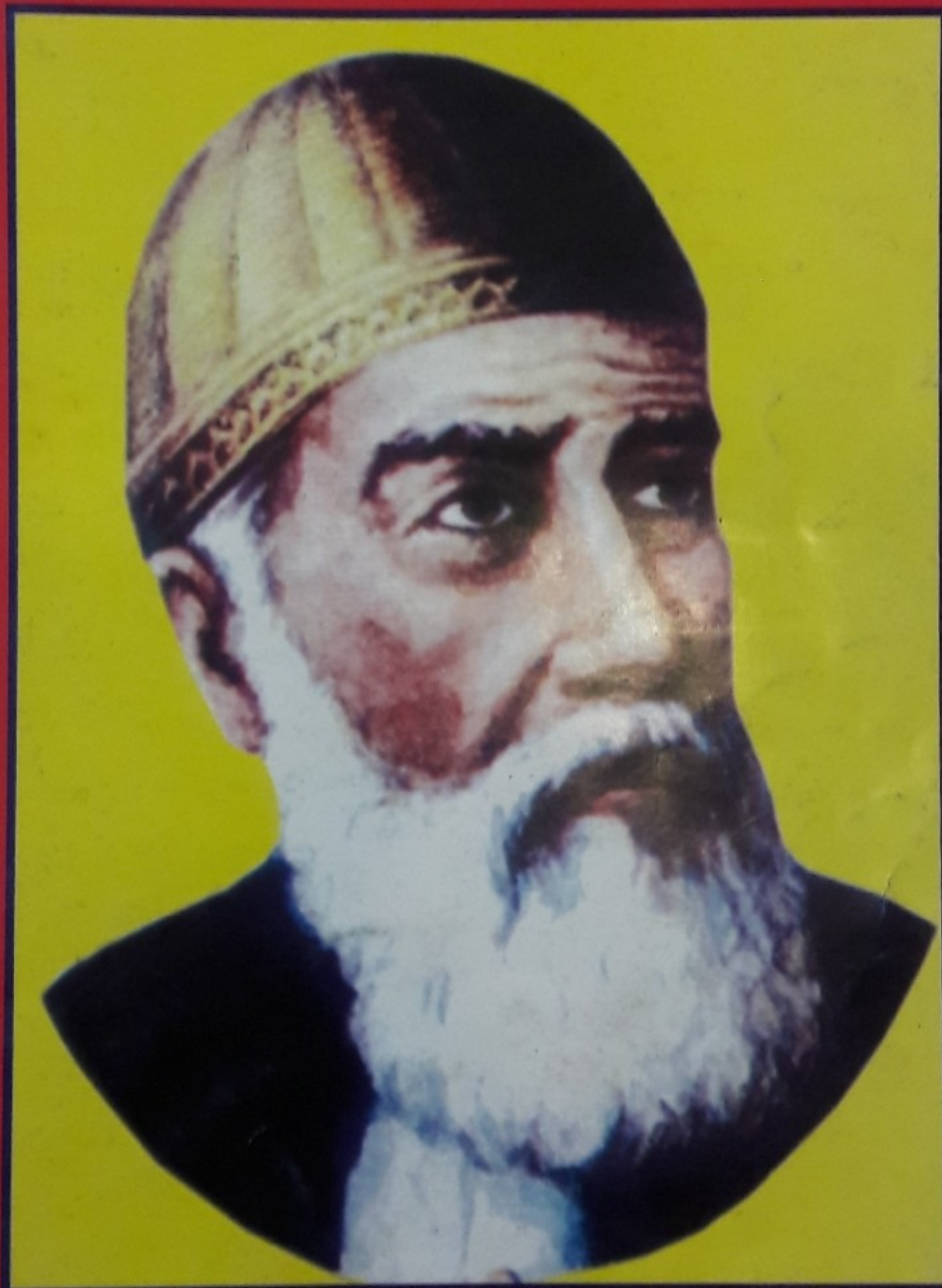

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2009

№ 2

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 2 (220). Aprel – İyun 2009-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T
TƏBRİK VƏ SƏRƏNCAMLAR

Xalq şairi Vaqif Səmədoğluya	2
V.S.Vəkilovun "Şərəf" ordeni ilə təltif edilməsi haqqında	2
N.R.Rəsulzadənin "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilməsi haqqında	2

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində	3
---------------------------	---

BAŞ MƏQALƏ

M.Baharlı – Əlli beş il müəllimlərin xidmətində	5
---	---

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

T.Hacıyev – Füzulinin dili anlaşılmazdır mı?.....	7
B.Xəlilov – M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki oğuz boylarının etimologiyası	14
Ş.Cəfərov – H.Cavidin qadın qəhrəmanlarının daxili və xarici aləmlərində ziddiyyətlər ..	18
Y.Qasımova – İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında ədəbi tənqid	24
Ş.Məmmədli – Anzov – pornayım etnonimi	28

**ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ**

E.Maqsudov – Azərbaycan Respublikası Dövlət Himninin mətnindən dərslərdə istifadə imkanları	31
S.Hüseynoğlu – Lirik şeirlərin məzmununun öyrənilməsində yeni texnologiyaların tətbiqi	37
V.Qurbanov – Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri	43
İ.Şəmsizadə - Leksika: çoxmənalı və omonim sözlərin müqayisəli tədrisi	48
A.Hacıyev – Dərslük və onunla işləyən müəllimin elmi-metodik hazırlığı	53
O.Piriyeva – Omomorfevlərin tədrisi	56
İ.Məmmədova – Ədəbiyyat dərslərində fəal (interaktiv) təlim	60
L.Əsədullayeva – Mətnin təhlili	63
Təlim rus dilində olan məktəblərin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən program materiallarının planlaşdırılması. (Ardı)	65

POLEMİKA

R.Aslanova – Səmərali təhsilə və inkişafetdirici dərslüklərə doğru	71
--	----

DİL TƏDRİSİ TARİXİNDƏN

V.Bəşirov – Azərbaycan pedaqoji fikrində dilin təbliği və tədrisi məsələləri	74
--	----

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə	77
Xarici ölkələrdə.....	78
Yeni nəşrlər	79

***

Xəbərləri hazırladı Lələ Əhmədova.

Respublika Elmi Proqramları
Kitabxanası MMC
qəzet jurnal fondu

XALQ ŞAİRİ VAQIF SƏMƏDOĞLUYA

Hörmətli Vaqif Səmədoğlu!
Sizi – müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsini 70 illik yubileyiniz münasibətilə səmimi-qəlbən təbrik edir, Sizin cansağlığı, uzun ömür və yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram

Siz respublikamızda ədəbi prosesin inkişafına töhfələr vermiş nəslin istedadlı nümayəndəsi olduğunuzu sənət aləminə gəldiyiniz ilk vaxtlardan nümayiş etdirmisiniz. Sizin yaradıcılığınız mövzu rəngarəngliyi, poetik təfəkkürün genişliyi və əhatəliyi ilə səciyyəvərdir. Sənətsevərlərin diqqətini daim cəlb edən, özünəməxsus ifadə tərzinə malik poeziyanızda dünyanın, insanın və cəmiyyətin fəlsəfi dərkli məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Sözlərinizə bəstələnmiş mahnılar dilimizin geniş bədii imkanlarından ustalıqla faydalanmağınızı təsdiq edir.

Teatr və kino üçün yazdığınız əsərlər yüksək sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilmiş, tamaşaçıların rəğbətini qazanaraq Sizi, eyni zamanda, dramaturq kimi tanıtmışdır.

Ölkəmizin ədəbi-mədəni həyatında, həmçinin ictimai-siyasi sahədə yaxından iştirak etməklə göstərdiyiniz tədqiqatçı sənətli fəaliyyət Sizin əsl vətəndaşlıq mövqeyinizin aydın ifadəsidir.

İnanıram ki, Siz yeni əsərlərinizlə ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirəcək və xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub yaşadılması namına bundan sonra da bacarığınızı əsirgəməyəcəksiniz.

Hörmətlə,

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 4 iyun 2009-cu il.

V.S.VƏKİLÖVÜN “ŞƏRƏF” ORDENİ İLƏ TƏLTİF EDİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikasının mədəni və ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına görə Vaqif Səmədoğlu Vəkilov (Vaqif Səmədoğlu) “Şərəf” ordeni ilə təltif edilsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 4 iyun 2009-cu il.

N.R.RƏSULZADƏNİN “ŞƏHRƏT” ORDENİ İLƏ TƏLTİF EDİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikasının ədəbi həyatında fəal iştirakına görə Natiq Rəsul oğlu Rəsulzadə “Şəhrət” ordeni ilə təltif edilsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 3 iyun 2009-cu il.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Aprelin 1-də Təhsil Nazirliyində “İNEPO-AVRASIYA” Ətraf Mühitin Mühafizəsi III Beynəlxalq Layihə Olimpiadası qalibləri ilə görüş keçirilmişdir. Təhsil nazirinin müavini Elmar Qasımovun rəhbərliyi ilə keçən bu görüşdə olimpiada iştirakçıları ilə yaxından tanışlıq aparılmışdır. Sonda qonaqlar xatirə şəkli çəkdirmişlər.

***

Aprelin 13-də təhsil naziri Misir Mərdanov Dünya Bankının ölkəmizə gəlmiş missiyası ilə görüşmüşdür. Görüşdə missiyanın rəhbəri, Dünya Bankının təhsil üzrə eksperti cənab Xuan Moreno təhsil naziri Misir Mərdanova II layihədə nəzərdə tutulan məsələlər üzrə nazirliyin müvafiq şöbələrində görüşlər keçirdiklərini və səmərəli müzakirələr apardıklarını bildirmiş, təhsil statistikasını üzrə onlara təqdim edilən hesabatdan razılığını ifadə etmişdir. Görüşdə II layihədə nəzərdə tutulan məsələlər müzakirə olunmuşdur.

***

Aprelin 14-də Təhsil Nazirliyində nazir Misir Mərdanovun “Ən yaxşı müəllim” müsabiqəsinin II mərhələsini keçirən fənn komissiyalarının üzvləri və bu mərhələnin keçiriləcəyi məktəblərin direktor və direktor müavinləri ilə görüşü olmuşdur.

***

Aprelin 15-də təhsil naziri Misir Mərdanov “British Council” təşkilatının ölkə üzrə direktoru xanım Nikolə Os de Lalüvye ilə görüşmüşdür. Görüşdə Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırıldıqdan sonra müvafiq təkliflər əsasında memorandum imzalanması, birgə seçim prosedurlarının hazırlanması və Dövlət Proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan bir sıra digər məsələlər üzrə faydalı müzakirələr aparılmışdır.

***

Aprelin 22-də Təhsil Nazirliyində ali məktəb tələbələrinin XXI respublika elmi konfransı çərçivəsində keçirilmiş “Ən yaxşı tələbə elmi-tədqiqat işi” müsabiqəsinin qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi olmuşdur. Mərasimdə təhsil nazirinin müavini İ.Hüseynova “Ən yaxşı tələbə elmi-tədqiqat işi” müsabiqəsinin qaliblərini elan və təqdim etmişdir.

***

Aprelin 28-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Çin Xalq Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Can Yannyan ilə görüşmüşdür. Görüşdə hər iki ölkə arasında təhsil sahəsinə dair qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə edilmiş, gələcək əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən söhbət açılmışdır.

***

55 İL MÜƏLLİMLƏRİN XİDMƏTİNDƏ

Məhəmməd BAHARLI,
baş redaktor

Mayın 19-də Təhsil Nazirliyində “Xaricdə təhsil – Dövlət Proqramı” İnternet saytının təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Xatırladaq ki, bu sayt Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası üzrə tədbirlər planına müvafiq olaraq layihə çərçivəsində təhsil alanlar, onların seçim qaydaları haqqında ictimaiyyətə məlumat vermək, xarici ölkələrin ali məktəblərini bitirənlərin işlə təmin olunmalarını məqsədilə Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılmışdır. Təqdimatdan sonra keçirilən mətbuat konfransında təhsil naziri Misir Mərdanov jurnalistlərin Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı suallarını cavablandırmışdır.

***

Mayın 20-dən iyunun 1-dək Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanovun rəhbərliyi ilə Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti Malayziya, Sinqapur və Yaponiyada rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfərdə məqsəd “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində həmin ölkələrin ali məktəblərində həyata keçiriləcək tədbirləri və əməkdaşlıq perspektivlərini müəyyənləşdirmək idi.

***

İyunun 2-də Təhsil Nazirliyində 2008-2009-cu dərslərin yekunlarına həsr olunmuş mətbuat konfransı keçirilmişdir. Konfransı aparan təhsil naziri Misir Mərdanov media işçilərinə başa çatmaqda olan dərslərin yekunları, orta ümumtəhsil məktəblərində keçirilən buraxılış, ali məktəblərdə semestr və dövlət imtahanları haqqında, eyni zamanda təhsil sahəsində görülmüş və görülməli işlər barədə məlumat vermişdir.

***

İyunun 5-də təhsil naziri Misir Mərdanov Fransanın Pyer və Mari Küri Paris VI Sarbon Universitetinin vitse-prezidenti, Paris Universitetlər İttifaqının Baş katibi Gilbert Bereziat, qeyd olunan universitetin beynəlxalq əlaqələr üzrə direktoru Sabine Lopez və Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin müvafiq əməkdaşları ilə görüşmüşdür. Görüşdə tələbə mübadiləsinin aparılması, beynəlxalq elmi konfransların keçirilməsi və ikitərəfli təhsil əlaqələrinin qurulması məsələləri müzakirə olunmuşdur.

***

İyunun 11-də paytaxtımızda yaradılmış Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin ən müasir texnoloji standartlara cavab verən yeni Məlumat və Resurs Mərkəzinin rəsmi açılışı olmuşdur. Bu münasibətlə keçirilən təntənəli mərasimdə təhsil naziri Misir Mərdanov, rabitə və informasiya texnologiyaları naziri Əli Abbasov, Prezident Administrasiyası Humanitar siyasət şöbəsi müdirinin müavini Məhərrəm Əhmədov, Nazirlər Kabinetinin şöbə müdirinin müavini Qurban Əmirov, Heydər Əliyev Fondunun icraçı direktoru Anar Ələkbərov, Nərimanov Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Abdin Fərzəliyev, təhsil nazirinin müavirləri, nazirliyin şöbə və struktur bölmə rəhbərləri, İKT ilə bağlı ölkəmizdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin təmsilçiləri və KİV nümayəndələri iştirak etmişlər.

4

Pedaqoji mətbuat tariximizdə mühüm əhəmiyyətə malik yer tutan jurnallardan biri də “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”dir. O, düz 55 ildir ki, pedaqoji ictimaiyyətin diqqət mərkəzində və xidmətindədir.

Əsası 1954-cü ildə qoyulmuş “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” uzun illər “Azərbaycan məktəbi” jurnalının metodik əlavəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1990-cı illərdə müstəqil redaksiyası yaradılaraq əvvəlcə “Ana sözü” adı altında nəşr edilməyə başlamış, sonra isə yenidən ilkin adına qaytarılmışdır. O, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik mətbu orqanıdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı Təhsil Nazirliyinin bütün müəssisələrində, həmçinin qeyri-dövlət müəssisələrində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, təbliği və tətqiqi problemlərini araşdırır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələblərinə uyğun olaraq dilimizin təmizlik və saflığının qorunmasına xidmət edir. Təhsil Qanununa müvafiq surətdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı sahəsində təhsil islahatlarının istiqamətlərini işıqlandırır.

Jurnal Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisinə dair müasir metodikanı, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrini ümumiləşdirib yayan yazılar dərc edir. O, öz səhifələrində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının elmi-nəzəri məsələlərini yeni, müasir baxımdan şərh edən məqalələr verir, metodikanın yeniləşməsi prosesində demokratik prinsiplərə əsaslanaraq plüralizmə, dialoq və müzakirələrə geniş meydan açır, müəllimlərin maraq dairəsini nəzərə alaraq onlar üçün faydalı olan elmi-metodik yazıları xarici ölkə jurnallarından tərcümə edib işıqlandırır, dünya ədəbiyyatının son nailiyyətləri barədə məlumatlar çatdırır.

Jurnal milli məktəblərimizin rus və digər bölmələrində Azərbaycan dilinin öyrədilməsi metodikasına, bu məktəblərdə çalışan qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrinə, proqram və dərsləklərə dair yazılar dərc edir, respublikamızdan kənarda yaşayan həmvətənlərimizə ana dilimizin öyrədilməsi yolları barədə bilgilər verir.

Jurnalda ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyə, dil və ədəbiyyatın tədrisi tarixinə, qloballaşan dünyamızda baş verən mühüm ədəbi proseslərə, yeniliklərə dair yazılar da geniş yer tutur.

5

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi"nin səhifələrində respublikamızın görkəmli elm və ədəbiyyat xadimləri, metodist alimlər, adlı-sanlı müəllimlər çıxış edir, fikir mübadiləsi aparırlar.

Jurnal, demək olar ki, orta məktəb müəllimlərinin, ali məktəblərin dil və ədəbiyyat kafedralarında çalışan alimlərin, pedaqoqların əlaqə mərkəzidir. Burada tez-tez Təhsil Nazirliyi aparatının məsul işçiləri, Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşları çıxış edərək müəllimlərə tövsiyələrini verir, onları metodik cəhətdən istiqamətləndirirlər. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı sahə institutları rəhbərlərinin, respublikamızın tanınmış mütəxəssislərinin çıxışları da jurnal səhifələrində müntəzəm surətdə yer alır. Akademiklər Ağamusa Axundov, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvləri Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, professorlar Yusif Seyidov, Şəmistan Mikayılov, Qəzənfər Kazımov, Ənvər Abbasov redaksiya heyətinin üzvləri kimi jurnalın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında yaxından iştirak edir, maraqlı yazıları ilə oxucuların qonağı olurlar.

Jurnalın zaman-zaman formalaşmış inkişaf etməsində mərhum professorlar Ağaməd Abdullayevin, Əziz Əfəndizadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Öz ənənələrinə sadıq qalan, hörmətlə yanaşan jurnal bu gün yeni simada, yeni məzmununda fəaliyyətini davam etdirir, təhsildə baş verən yeniləşməyə, müasir baxımdan inkişafa uyğun olaraq o da dəyişir və müəllimlərin stolüstü vəsaitinə çevrilir.

Pedaqoji mətbuat müəllimin ən yaxın köməkçisidir. Qabaqcıl müəllimlərin çoxu pedaqoji mətbuatdan bəhrələnərək yetişmişdir. Bu həqiqəti yüksək qiymətləndirən Təhsil Nazirliyi digər mətbu orqanları kimi "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına da yardımlarını əsirgəmir, onun inkişafı üçün nə lazımdırsa etməyə çalışır.

Azərbaycan dilinə dövlətimizin, onun rəhbərinin xüsusi önəm verdiyi, böyük sayğı göstərdiyi bir məqamda "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi"nin də dəyəri artır, onun üzərinə işini yüksək səviyyədə qurmaq kimi məsul bir vəzifə düşür. Jurnalın yaradıcı heyəti bu məsuliyyəti duyur və elə buna görə də onun səmərəli fəaliyyəti üçün yeni-yeni yollar arayır.

Jurnalda müntəzəm surətdə "Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq", "Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi", "Ədəbi mühit", "Dünya xalqları ədəbiyyatı", "Azərbaycandan kənar: dilimizi və ədəbiyyatımızı yaşadanlar", "Polemika", "Aktual söhbət", "Elm xadimləri", "Əməkdar müəllimlər", "Korifeylər", "Məsləhət" rubrikaları altında çox sayda maraqlı yazılar verilir ki, bunlar da oxucuların dünyagörüşünün, biliyinin və təcrübəsinin zənginləşməsinə xidmət edir. "Sərəncamlar", "Xronika", "Xəbər - servis" rubrikaları isə dövlət başçımızın yazıçı və şairlərin təltifləri ilə, Təhsil Nazirliyində, ədəbi aləmdə, dünyada baş verən yeniliklərlə tanışlıq imkanı yaradır.

55 il mətbuat üçün böyük ömürdür. Onu bu yaşa gətirənlərə minnətdarlığımızı bildirir, redaksiya kollektivinə, heyət üzvlərinə, oxuculara möhkəm cansağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

FÜZULİNİN DİLİ ANLAŞILMAZDIRMI?

Tofiq HACIYEV,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Füzuli dilinin aydınlığı, şəffaflığı onun sintaksisi ilə bağlıdır. Füzuli sintaksisində boşluq yoxdur, bir kiçiklik var. Artıqlıq da yoxdur, əskiklik də. Şair «*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözi*» prinsipi ilə işləyir. «*Kimi kim bivafa dünyada gördüm, bivafa gördüm*» – belə də demək olardı: «*onu bivafa gördüm*». Məna anlaşıldığı üçün artığı pozur; «*Kimə kim dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman...*» – «*ondan* istəyib dərman» normal sintaksisdir, ancaq anlaşmada əskiklik yoxdur; nə deyərsən bu sintaksisə – cümlənin iki misralıq bütün üzvləri bir xəbərin (*cüda cüləməz*) içinə sığışıb: *Eyləməz xəlvətsarayi-sirri-vəhdət mərhəmi Aşiqi məşuqdən, məşuqi aşıqdən cüda*.

Höküm, fikir, bədii düşüncə, düşüncənin bədilliyi və ya elmiliyi sintaksisin mexanizmi ilə gerçəkləşir. Dilin melodiyası fonetikada, mükəmməlliyi sintaksisdə üzə çıxır.

Azərbaycan dilinin, türkcənin tarixində Füzulinin ən böyük xidməti sintaktik quruculuqdadır. Söz birləşməsindən mürəkkəb cümlə sintaksisinə qədər bütün qrammatikası danışıq dilinin və elmi quruculuğun üstündə durur.

Füzulinin söz birləşmələri yumşaq, məxməri əhvalar yaradır. İçərisində olduğu misranı, beyti və bütöv bədii mətni bu yumşaq, məxmərlik öz təsirinə alır: *Ey üzi gül, köynəgi gülgün, donu qırmızı, Sürmədən gözlər qara, əllər hənədən lələng*. Bu birləşmələr bəzən təmiz intellektual düşüncə təlqin edir: *əcəl peyki, qəm diyarı, qəflət yuxusu, müxalif dövr, can rıftəsi, eşq piri, tən evi, hüsnün kitabı, vəhdət şərabı, yer işi, cəfaçı dünya*. Bəzən ən sadə insanın, necə deyərlər, bir kəndlinin, əkinçinin dilini və halını yada salır: *başı açıq, ayağı yalın, ayağı bağlı, donu qırmızı, zalım qızı, qara bağır, quş yuvası, quş qanadı*. Bəzən həzinlik, kədər aşılayır: *cigər dağı, cəfa odu, göz yaşı, gözüyaşlılar, cigər qanı, bağır dağı, sökülmiş köks, sitəm daşı*. Bəzən ümidli bir kədər, nikbin bir həzinlik hissi doğurur: *bağır bütün, fəsl-i gül, bənövşə içi, təlx göstərsiz*. Bəzən birləşmənin tərkibi əcnəbiliyi ilə seçilir: *vadiyi-vəhdət, məqami-eşq, siyah ruz, hücum-i-qəm, məhəbbət ləzzəti, badi-səba, mürği-dil, müqəşşər badam, qonçeyi-bəxt*. Bəzən tərkibində milli və əcnəbi birləşir: *mərhəm oqu, hərami qaşlar, fitnə yayı, yağmayi-qəm, didəsi bağlı, iki didəsiz, üzgə məhliqələr, uzun sevda*. Bəzən də təmiz türkcəlik diqqəti çəkir: *qaşların yayı, qaşların tağı, göz yolu, gön'lüm quşu, yüz qovğa, qatı könül*.

Bir tərəfdən, türk sözlərini ərəb bağlayıcısı ilə bağlayır: *ayü gün, dünü gün, yerü gög, gözü kön,ül (Olsun dünü gün mənümlə seyrün,; Qəraz eydi-vüsahun,dir bu ayü gün hesabından; Yerü gög mizan olıb, fərq olmuş ağırdan yün,ül; Nərgisin, fikrü, Füzuli, gözü kön,limdə gəzər)*. Digər tərəfdən, alınma sözləri milli bağlayıcı ilə bağlayır: *Bağ şahidlərinə zülf ilə çeşmün, göstər*. Bir yandan *mərdümi-çeşm* deyir, o biri yandan onu qrammatik quruluşca türkcəyə tərcümə edir: *Mərdümi-çeşmim ayağın,a rəvan su tökdü; Nola qan tökməkdə mahir olsa çeşmüm mərdümi*. Yaxud: *Pərişan halım, oldım, sormadım, hali-pərişanım; Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor*. Bir yandan qrammatika ilə yanaşı, birləşməni lügətcə də milliləşdirməyə başlayır: *Gözüm mərdümləri çoxdan qılurlar dəviyi-eşqün, (mərdümi-çeşmim>çeşmim mərdümi>gözü mərdümi; daha sonra: göz bəbəyim // gözüm qarası)*.

Gah *səngdillər*, gah da *bağrı daşlar* deyir: *Mücan, gər səngdillər kön,lini alsə, acəb olmaz; Qatı kön,linə bağrı daşların, düşmüş qəmi-eşqün,*.

İki üzvdən ibarət müxtəsərdən tutmuş, birləşmələrdən, tərkiblərdən ibarət böyük həcmli sadə cümlələri var: *Açıldı lələ, güldü qönçə, gəldü işrət əyyamı; Diyarı-hicrdə seyli-sitəmdən oldı xərab Fəzayi-eşqdə abad gördü gün könlüm*. – fəli sifət tərkibli bir sadə cümlə.

Bir mürəkkəb cümlə səkkiz, mürəkkəbin hər sadə tərəfi dörd misradan ibarətdir: *Möhnət çəməzündə gül dərnənlər, Aləmdə yaman xəbər verənlər Qəm nüsxəsün eyləyəndə təhrir Vermişlər ana bu növ' təşhir Kim, Zeydi-sitəm rəsidiyi-zar Ol vəqədən olib xəbərdar, Filhal qılıb əzimatirah, Məcənni-həzini etdi agah* (hələ bundan sonra da mürəkkəb cümlə davam edir: ...etdi agah Key [ki+ey] ...). Göründüyü kimi, burada Füzuli dastan üslubunda təsvir – məlumat verir, buna görə də sintaksis sifahi ədəbiyyat üslubunda qurulur. Halbuki klassik şer poetikasında ümumən misra cümləyə uyğun olur.

Bugünkü sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin hamısı bütün qrammatik əlamətləri, semantik ölçüləri ilə Füzuli dövründə təşəkkül tapıb*. Tabesiz mürəkkəb cümlənin məna əlaqələri heyrətli dərəcədə aydınlıqla ifadə olunub. Yuxarıdakı cümlədə (Açıldı lələ...) sadə cümlələr arasındakı zaman əlaqəsi elə bil zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə dərslik misalıdır. Əlaqələrin birləşib yaratdığı ikiqat, üçqat mürəkkəb cümlələr çoxdur: *Mehri kön,limdə nihan olduğun ol mah bilür, Kimsə bilməz, füqərə sirri-dilün şah bilür* – birinci misra ilə ikincinin arasında aydınlaşdırma əlaqəsi var, beytin ikinci misrası, öz növbəsində, ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Füzulinin mürəkkəb cümlə sintaksisi aydınlığı ilə seçilir. Burada mürəkkəb olan şey ancaq cümlə tipinin adıdır, sadəcə, terminin adı «mürəkkəb cümlə»dir. Ancaq onun mürəkkəb cümlələri o dərəcədə mükəmməl mürəkkəbdir ki, fikir çox aydın, bütün şəffaflığı ilə görünür, çox asanlıqla qavranılır. Yəni sadə ifadə olunur. Cümlə cümləyə pərçim

olur, mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlənin biri o birinin içinə girir, ancaq fikir dolaşmır və qəribədir ki, elə bil şerin ifadəsində poetiklik güclənir. Elə bil adı qrammatik normada cümlələr bir-birini izləsə, fikir bəsit görünər: *Həqir baxma mənə, kimsədən, sağınma***, *kəməm*. Misra aydınlaşdırma əlaqəli iki cümlədir. Tabesizin ikinci komponenti tamamlıq budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədən təşkil olunub. Baş cümlə öz budağının içinə girir. Qrammatikaya görə belə olmalı idi: *Şağınma (ki), kimsədən kəməm*. Cümlənin belə sintaktik tərtibi baş cümləni hər iki tərəfdə tənəffüslə fasilələndirir. Bununla da tabeli mürəkkəb cümlənin sintaktik intonasiyası əlavə bədiiyyət kəsb edir, tələffüzdə şəirlik güclənir. Bu bölünmə, fiziki parçalanma, bir-birinin içinə girmə bədii məzmunun qavranmasında, demək, bir zərrə ləngimə yaradır mı?! Əksinə: bütün bu qrammatik-intonasyon əməliyyat, deyildiyi kimi, bədiiyyəti qabardır, görünüşlü edir, relyefli göstərir. Bu nümunədə isə, əksinə, budaq cümlə başın içinə girib: *Göstərmə ol təriqi ki, getməz san,a, man,a*. Təyin budaq cümləsi (*getməz san,a*) baş cümlənin (*Göstərmə ol təriqi man,a ki*) içində yerləşib. Eyni qəliblə tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin üzvləri arasında gəlir: *Mən bilməzəm man,a gərəgün, sən həkimsən, Mən' eylə, vermə, hər nə gərəkməz san,a, man,a*». – birinci misra-cümlə ilə ikinci misra-cümlə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir (beytin misraları tabesiz cümlə təşkil etdikdə aralarında adətən, aydınlaşdırma və ya ziddiyyət əlaqəsi olur). Bu tabesiz mürəkkəb cümlə bir neçə qat mürəkkəbdir. İkinci misra, tabesizin ikinci cümləsi hər ikisi tamamlıq budaq cümləsi iki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: *Mən' eylə* (baş) – nəyi? – *Hər nə gərəkməz san,a; Vermə man,a* – nəyi? – *Hər nə gərəkməz san,a*. Yəni: *Hər nə gərəkməz san,a*, (onu) vermə man,a. Hələ burada bir cümlə də var: *Sən həkimsən*. Bu, ara cümlədir, deyən öz münasibətini bildirir. Bu qədər iç-içə cümlələr gəlir, ancaq fikir bir nağıl mətnindəki kimi aşkarlanır: «Ya rəb, mənə nə gərək olduğunu bilmərəm, hər şeyi bilən özünsən – həkimsən, sənə gərək olmayanı mənə vermə, yasaq elə». Bəzən Füzuli tabesizlikdəki aydınlaşdırmanı özü rəsmən, elmi üslubun qrammatikası ilə açıq, «yəni» deyir: *Az eyləmə inayətin,i əhli-dərddən, Yəni ki, çox bələlərə qıl mübtəla məni*. Prinsipcə bu, bədii dilin qrammatikası deyil, ancaq «inayət» (yardım, mərhəmət) sözünün hərfən qavranmasından ehtiyatlanaraq belə edir. Və bu halda «inayət»in «bələ»yə sinonimliyi üzə çıxanda bu təzadın sifətində bədii-emosional effekt rəsmi qrammatikanın üstündə bərpa olunur.

Füzuli deyir: *«Hər xilqətə gərçi bir səbəb var, Aya, səbəbi kim etdi izhar?»* Yəni hər səbəbin bir səbəbi var və onu da başqa səbəb doğurub və ilaxır. Bu fəlsəfi düşüncəni bədii nitqində biliklə, dərin savadla, həm də həssas, səmimi psixoloji duyğu ilə ifadə edir: *Olduqca mən götürmə bələdən iradətim, [nə üçün, çünki], Mən istərəm bələni (özüm istəyirəm, özün niyə istəyirsən), çün istər bələ məni*.

* Konkret məlumat üçün bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1989

** Sağınma – düşünmə

Budaq cümlələr öz tiplərinə görə müasir dildəki kimi zəngindir və quruluşca uyğundur. Eynən bugünkü kimi xəbər budaqlı tabelilərdə baş cümlənin xəbəri əvəzliliklə ifadə olunur: **Budur qərazim ki, dustü düşmən Görsün səni eyləyəndə şivən; Arif oldur, bilməyə dünyavü mafihə nədür; Budur kərəmindən iltimasım Kim, tutasan öldüğümde yasım.**

Mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə belə məlum adı qaydada olur: *Hər tənə ki eyləsən, rəvadır; Canı kim cananı üçün sevsə, cananun sevrə, Canı üçün kim ki cananın sevrə, canun sevrə* – beytin hər misrası mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədir. Ancaq belə xüsusi tip mübtədə budaqlı da var: **Mənəm ki, qafilasaları-karivani-qəməm, Müsafiri-rəhi-səhrayı-möhnətü ələməm.** Baş cümlənin xəbəri əvəzlilikdir: *mənəm.* Ancaq sual verirsən: *Kim mənəm?* Cavabı: *Qəm karvanının qafilasaları (sarvanı), ələm və möhnət səhrası yolunun müsafiri mənəm* – həmçins mübtədəli sadə cümlə. Beytdə leksik əcnəbiçilik üstündür, ancaq mürəkkəb cümlə sintaksisi sadə və aydındır, təmiz türkcədir. Ümumiyyətlə, türkcəmizin tarixində bu tipdə ikinci bir mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə işlədən olmayıb. Bu, nadir fəlsəfi qrammatikadır. Bu cümlə qrammatikada model kəşfidir. Bu, Füzulinin bədii düşüncədəki «Leyli-Məcnun»u səviyyəsində qrammatika yaradıcılığıdır. Həmin qəlib elmi üslubda və şeir dilində yox, bu gün sadə məişət dilində işlənir: *Mənəm ki, bu ağrı-acılara dözüərəm; Mənəm ki, filan işi görə bildim.*

Füzulinin bu tipə uyğun bir xəbər budaq cümləsi nümunəsi də var: **Mən kiməm – bir bəkəsi, biçarəvi bixaniman – «kiməm» xəbəri açılır.** Yeni: Mən kimsəsizəm, çarəsizəm, xanimansızam.

Füzulinin dili dolğunluğu ilə səciyyələnir. O, bədii-poetik nitqində fikir sistemini mürəkkəb cümlənin tərkibində cümlə tiplərinin qarışıq silsiləsi ilə ifadə edir. Düşüncəsindəki fikir abzasları mürəkkəb cümləsindəki daxili sadə cümlələrlə kompleksləşir, cümlə monoliti yaranır: bir mürəkkəb cümlə qrammatikadakı bir abzasın yükünü öz üzərinə götürür. Buna görə də Füzulidə tabesizlə tabeli və tabeli ilə tabeli monolitliyi baş alıb gedir. Belə cümlələrin bolluğu var: tabesiz+tabesiz, tabeli+tabeli, tabesiz+tabeli, tabesiz+tabesiz+tabeli+tabeli və s. Bir-iki nümunə: *Açıldı qönçə tumarı və məlum oldu məzmunu – Budur kim, fəvri qılman mövsimi-gül camı-gülgünü* – tabesiz+xəbər budaq cümləli tabeli; *Dərlər, bu idi ərəbdə adət Kim, ər əgər ölsə, qalsa övrət, Bir il, iki il tutardı matəm, Fəryadü fəqan qılub dəmadəm* – tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə+xəbər budaqlı tabeli+nəticə budaq cümləsi; *Füzuli zülfünə bağlandı, əmma öylə incəldü ki, guya zəfəni həm zülfünə bir tari -mu eylər* – ziddiyyət əlaqəli tabesiz+tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.

Bu beytlərin cümlə quruluşu diqqəti çəkir və belə hallar Füzulinin dilində boldur, onun mürəkkəb cümlə sintaksisi üçün tipikdir: *Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır, Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cəhandur* –

aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, tabesizin birinci cümləsi səbəb budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədir; *Gər dərsə Füzuli ki: «Gözəllərdə vəfa var», Aldanma ki, «şair sözi, əlbəttə, yalandur»* – beyt ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, birinci misra – cümlə vasitəsiz tamamlıq, ikincisi vasitəli tamamlıq budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədir; *Eşqə saldum mən məni, pəndə almayub bir dustdən, Hiç düşmən eyləməz anı ki, etdüm mən mənə* – aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz, tabesizin 2-ci tərəfi tamamlıq budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə. Bu cümlələr dəqiqliyi və aydınlığı ilə, savadlılığı və intellektuallığı, xəlqiliyi-milliliyi və adiliyi ilə səciyyələnir. Bu sintaksis, sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisi sistemli bir qrammatik təlim kitabına bənzəyir – Füzulinin dilini mənimsəyərk Azərbaycan türkcəsini bütün incəlikləri ilə, təbiiyi və elmiyi ilə öyrənmək olar. Mürəkkəb cümlələri sadə gedişləri ilə xəlqiləşir, sadə cümlələri dolğun tərkibi ilə elmi vüsət kəsb edir.

Bu gün bir şəxsin təmsalında bu səviyyədə sintaksis yoxdur. Bütün üslubların sintaksisindən təzahürləri yığsan, Füzuli alınar. Milli ədəbi dil də elə budur – orada hər şey var, hərə öz gücü müqabilində öz üslubu üçün lazım olanı götürür.

Füzuli sintaksisi ara söz və ara cümlələrin işlənmə zərifliyi və dəqiqliyi ilə də öz mükəmməliyini büruzə verir. Ara söz və ara cümlələr istənilən yerdə araya girir və müvafiq münasibəti bildirir: *Qalibə, bir əhli-dil toprağıdır dürdi-şərab; Söz müxtəsər: ol əsiri-sevda Bir növ ilə oldi xəlqə rüsva* (söz məxtəsər=xülasə); *Həq bilir, insan deməz, hər kim ki insandır, san,ə; Sorman ol mah ilə hali-dilimi, Tanrı üçün, Biləli anu özüm bilməzəm, Allah bilir* (Maraqlıdır: əvvəl «Tanrı üçün», yəni Tanrı xatirinə işlənir – Tanrı xatirinə hali-dilimi ol mah ilə sormayın, sonra «Allah bilir» deyilir – **Allah bilir, onu biləli özümü bilməzəm**); *Var anın, məclisünə, bil ki, cəhənnəm nə imiş: Rəhi-eşqün, də ol gülrux cigər qan etdigüm bilmiş, Çəkər hər dəm mənə tiği-siyasət, sanki qan etdim.* Mişki-Çin zülfünə ilə eyləsə dəvə, nə əcəb; *Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan dutar; Gəl, Allahu sevrəsən, aşiqə cövr etmə, lütf eylə, Gözüm, canım, əfəndim...*

Eyni mütəhərriklik xitabların işlənməsində də müşahidə olunur: *Məskən, ey bülbul, san,ə gəh şaxi-güldür, gəh qəfəs; Həbibim, fəsl-i-güldür bu, axar sular bulanmazmı; Yüz dilün, var isə, xamuş ol, könül, susən kimi.*

Həmçinsliyin sintaksisində xəlqilik, elmi qrammatika və emosional zəriflik birləşir: *Bəri oldum**, Füzuli, *qeyrdən, ol dilruba ancaq Ənisüm, munisüm, yarum, nigarum, nəzəninümdür.* Bu həmçinslərdə xüsusi harmoniya, mizan-ölçü var və bu simmetriya bədiiyyə xüsusi dərunilik verir: *Necə qəddü xalü xətü rüxün, qəmi, rəncü, dərdü bəla ilə Bükə qəddümi, tökə yaşumi, yuxa kön,limü, yaxa canumi* – 4 mübtədə, 4 vasitəli tamamlıq, 4 xəbər vasitəsiz tamamlığı ilə.

Füzulinin sintaksisində monoloq (daxili nitq) və dialoqların xüsusi yeri vardır. İfadə tərzini əlvanlaşdırır, dilin cazibə gücünü artırır.

* Bəri oldum – azad oldum, kənar oldum

Monoloqun «Qanı, ey zalım, bizümlə əhdü peyman etdigün.» qəbilindən nadir sənət nümunələri M.Ə.Sabirin məlum satirik monoloqlarının əcadıdır. Füzulinin «Leyli və Məcnun», «Bəngü Badə», «Söhbətül əsmar» poemalarındakı dialoqlar janrın quruluşuna münasibdir. Yəni müxtəlif obrazlar var və bunlar üz-üzə söhbətlər aparırlar. Bu dialoqlar öz təbiiyi, hazırcavablığı, bədii kamilliyi ilə gələcək dram dilimizin əsasını qoyurdu. Qeyri-adi görünən onun qəzəllərindəki, müsəddəslərindəki dialoqlardır: *Sordum: – məgər bu, dürri-dəhəndürür? – dedim, dedi: – Yox, yox, dəvayi-dər-di-nihanundürür sənün.* Bir qəzəldəki dialoqunda eynən dramdakı kimi jest də iştirak edir: *Dedim: «Kimdür pərişan eyləyən aşıqlar əhvalin?» Səba göstərditəri-sünbülü-zülfün ki: «Bu eylər»*.*

Füzulinin Azərbaycan milli ədəbi dil quruculuğu intonasiya sintaksisini də əhatə edir. Onun əruz intonasiyasında türkcəlik rahat duyulur. Yaradıcılığının üçdə biri olan «Leyli və Məcnun»un məsnəvi hissəsi bütünlüklə həzəcin ən yığcam ölçüsündə (məf'Ulü məfA'ilün fə'Ulün – təsadüfi deyil ki, buna bəhri-kütah «qısa bəhr» deyirlər) gedir. Bu, on bir hecalı türk şeirinin intonasiyasını xatırladır. Bu, təsvir dilidir: *Məcnun ki eşiddü ol pəyami, ləqəlinə etiqađi oldi, Dildarına etimadı oldi. Həm güldü üzi çirağlar tək, Həm kön,li açıldı dağlar tək... Bu, müsahib ilə müdrik, dəlil üstündə duran söhbət: Səndə, bilirəm ki, lütf çoxdur, Nə sud, çü mənə də bəxt yoqdur. Sürmə, bilirəm ki, artırur nur, Nə faidə, göz ağər ola kur? Bu, bir ahu portretinin təsviri: Boynı burulu, ayağı bağılu, Şəhla gözi nəmlü, canu dağılu. Bu da bir mükəlimə: Sordular ona həqiqəti-hal Kim: nişə bir oldi iki timsal? Dedi: – biza birdürür həqiqət. Birlikdə yaraşmaz iki surət.*

Füzuli əruzun ölçüsünü kiçiltədikcə heca doğmalığına yaxınlaşır*, sait-heca, yəni misranın söz tutumu, intonasiya həcmi artdıqca nəsrə addımlanır. Bu halda xalq danışığının xəlqiliyi, nəsr dilinin sərbəstliyi ilə oxucunun tələffüzü rahatlanır. Başqa ölçülərdə ritmi hər oxucu tuta bilməyə bilər. Ancaq misrada səs-söz tutumunun iri həcmi tələffüzün milli intonasiya üstündə getməsinə təmin edir: *Sitəmün, daşıyla başı sınıuq, bədənü şikəstə Füzuliyəm, Bu əlamətilə bulur mənü, soran olsa namü nişanumi.*

Çox təəccüblüdür ki, bu gün canlı dilimizdə «hansı ki» bağlayıcı sözü ilə işlənən nahamavar, ədəbi dilin qrammatikasına uyşmayan sintaktik qəlibi vaxtilə bəzi dilçilər ruscadan «kotory» bağlayıcı sözünün

* Sonralar M.Ə.Sabir başqa biliklərlə yanaşı, Füzulidən bunu da öyrənib deyəcək: *Hara gedir bu çocuqlar, aman, bu boyda, bu boyda; Töhmət edir qəzetçilər məşəri-nəsi bir belə, Özlərinin, inan ki, yox səhmü zəkası bir belə.*

* Maraqlıdır ki, «Şəbi-hicran» adı ilə məşhur olan qəzəldə görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər beytləri gəraylı tipində bəndlər kimi verir:

Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanim,
Oyadır xəlqi əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmi?

tərcümə-kalkası sayırdılar. Bundan çıxış edirdilər ki, ziyalılar mühitində bu sintaktik qəlib rustəhsilli azərbaycanlıların danışığında görünürdü. Halbuki bu qəlib ana dilini yaxşı bilməyən rustəhsillilərlə yanaşı, şivələrimizdə rus dilindən xəbəri olmayan qoca kişilərin, qadınların da dilində işləndirirdi və bu gün də işlənir. Füzulinin dilində bu qəlibin ədəbi dil formasına salınmış nümunələrinə rast gəlirik. Deməli, o, bunu xalq danışığından alıb redaktə etmişdir, ədəbiləşdirmişdir. Bu gün canlı dilimizdəki və ümumən savadsızların danışığındakı həmin sintaktik qəlibin Füzuli dilində, Füzuli tərəfindən cilalanmış prototiplərini* görürük: *Qəbrüm daşına kim, qəm odundan zəbanədür, Tən oqın atma kim, xəbəri çox nişanədür – «Qəbrüm daşına kim» tərkibi şivə sintaksisində belə səsələnir: «Qəbrim daşına, hansı ki qəm odundan zəbanədür»; *Göz ki, peykanun qapuh, gögdən saçar hər yan sirişk, Bir sədəfdir, qətreyi-baranı eylər dürri-nab. Belə: Göz, hansı ki peykanını qapıb hər yana sirişk saçar...; *Ol ki, hər saat gülərdü, çeşmi-giryanim görüb, Ağlar oldi halimə birəhm cananum görüb. Belə transformasiya etmək olar: O, hansı ki hər saat gülərdi...; *Bu qəmlər kim, mənüm vardır, bəirün, başına qoysan... – transformasiyası: Bu qəmlər, hansı ki mənüm vardır...****

*Müqəvvəs qaşların kim, vəsmə birlə rəng tutmuşlar, Qılınclardur ki, qanlar tökmək ilə cəng tutmuşlar. Transformasiyası: Müqəvvəs qaşlarını hansı ki vəsmə ilə rəng tutmuşlar – Qılınclardır, hansı ki qanlar tökmək ilə pas tutmuşlar; *Gəl kami-dil ilə olalım yar, Bir yerdə ki, yoqdur anda əğyar. Transformasiyası: Gəl kami-dil ilə yar olalım bir yerdə ki, harda ki yoxdur əğyar.**

Füzulinin qəlibi öz zamanında ədəbi dildə geniş işlənib və sonra da davam edib. Ədəbi dildəki *haçan ki, harda ki, hara ki, necə ki* bağlayıcı sözləri həmin qəlibin davamıdır. Müəyyən şəkildəyişməsi olmuşdur. Məsələn, Füzuli deyir: *Qanda kim (hara ki) əzm etsə, mərsümü məvacib istəməz.* Yəni: *Hara ki getsə, xərc-məvacib istəməz.* Bu gün ədəbi dildə «hara getsə» forması var, ancaq xalqın danışığı dilində «hara ki getsə» kimi də işlənir.

* «Prototip» deyəndə onu nəzərdə tuturuq ki, bu Füzuli modeli mollanəsrəddinçilərin yazı dilində və başqa yazıçılarda tipin dilində işlənir.

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANI LÜĞAT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏKİ OĞUZ BOYLARININ ETİMOLOGİYASI

Buludxan XƏLİLOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Faruk Sümer "Oğuzlar" kitabının "Boy təşkilatı və boyları" adlanan II hissəsində, M.Kaşğari, Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əliyev görə, Oğuz elini meydana gətirən 24 boyun təsnifatını vermiş, bu müəlliflərin siyahısındakı fərqləri, boyların hansı sıra ilə düzüldüyünü, bunun səbəblərini geniş tədqiq etmişdir. Faruk Sümerin fikrincə, Oğuzlar Sır-Dəryanın orta yatağındakı şəhərlərdə yerləşmişlər. Onlar XI əsrdə 24 boydan ibarət olmuşdur. F.Sümer qeyd edir ki, M.Kaşğari bu boylardan 22-sini siyahısına salmışdır. Oğuz boylarına aid bütöv siyahı Rəşidəddin tərəfindən verilmişdir ki, bu da Oğuz boylarının siyahısını düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Faruk Sümer mənbələrə istinad edərək yazır ki, "M.Kaşğarinin siyahısından məmlük dövrü salnaməçilərindən ancaq Eyni istifadə etmişdir." Digərləri (Həmdullah Mustovfi, Neşri, Ebulqazi, Yazıçıoğlu Əli və başqaları) birbaşa və ya bilavasitə Rəşidəddindən istifadə etmişlər. F.Sümer onu da yazır ki, M.Kaşğari "Xalaç" adlanan və bəzi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqləndiyi üçün 2 boyu Oğuz adlandırmamış və siyahıya daxil etməmiş, adını da verməmişdir. M.Kaşğarinin və Rəşidəddinin siyahılarında ilk görünən fərq say baxımındandır. Belə ki, M.Kaşğaridə Oğuz boylarının sayı 22, Rəşidəddində isə 24 göstərilmişdir. M.Kaşğarinin siyahıya salmadığı 2 boy bunlardır. Kızık və Karkın. Faruk Sümer hesab edir ki, Kızık və Karkından birini Kaşğarinin öz siyahısına salmadığı 2 boydan biri kimi qəbul etmək lazımdır. Digərlərinin də bunlardan biri olduğu məntiqi baxımından düzdür. Çünki hər iki boy, yəni Kız və Karkın eyni budaqda – Ulduz xanın oğulları arasında göstərilmişdir. M.Kaşğari ilə Rəşidəddinin verdikləri Oğuz boylarının siyahısındakı say fərqlərini belə göstərmək mümkündür. M.Kaşğarinin siyahısındakı Çarukluk boyu Rəşidəddində yoxdur. Rəşidəddindəki Yaparlı, Qızıq, Qarqın boyları M.Kaşğarinin siyahısında verilməmişdir. Bu barədə Faruk Sümerin fikri də yerinə düşür. O, yazır: "...Kaşğarinin sayı azdır, damğaları da bəlli deyildir" dediyi Çarukluq boyunun adına Rəşidəddinin siyahısında rast gəlmirik. Onun siyahısında (Rəşidəddinin siyahısında. – B.X.) Kaşğaridə olmayan bu adları görürük: Yaparlı, Qızıq, Qarqın. M.Kaşğari ilə Rəşidəddinin siyahısındakı digər fərq boyların sıralanmasıdır. Hər iki müəllifdə Oğuz boylarının sıralanmasına diqqət yetirək. M.Kaşğaridə Oğuz boylarının sıralanması belə bir ardıcılıqlardır: 1. Kınık. 2. Kayıq. 3. Bayundur. 4. İva // Yıva. 5. Salğur. 6. Afşar // Efşar. 7. Bəgtili // Bəgtili. 8. Bügdüz. 9. Bayat. 10. Yazğır. 11. Eymur. 12. Karabolük. 13. Alkabolük. 14. İgdir // İqdir. 15. Uregir // Yuregir.

16. Tutırka // Tötürka. 17. Ulayundluq. 18. Tuger // Toker. 19. Becenek // Becenek. 20. Cuvaldar. 21. Cepni // Cepni. 22. Çarukluk.

1. **Kınık.** Bu etnonimin mənası "hamıdan üstün, əziz" mənasında Rəşidəddin tərəfindən qeyd olunsada, M.Kaşğaridə "Zamanlarımızın xaqanları bunlardır" fikri söylənilir. Görünür burada M.Kaşğari Kınık boyunun digərlərindən fərqləndiyini nəzərdə tutmuş və birinci yerdə vermişdir. Kınık boyunun etimoloji izahı barəsində başqa bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

2. **Kayıq.** Rəşidəddin bu boyun "məhkəm" mənasında olduğunu söyləyir. Bizcə, bu etnonimin etimologiyası barədə iki fikir irəli sürmək olar:

1. Rəşidəddin bu etnonimi Qayı formasında qeyd edir. Deməli, "məhkəm" mənalı "qayı" sözü qədim türk dilində sifət kimi işlədilib. -ğ isə bu sözə qoşularaq xüsusi isim – etnonim əmələ gətirib.

2. M.Kaşğari lüğətində iki yerdə "Kay" adlı tayfanın adını çəkir. Əgər "Kay" ilə Kayıq eyni tayfadırsa, onda Kay tayfa adını bildirən sözdən – ıq şəkilçisi vasitəsilə Kayıq əmələ gəlmişdir.

3. **Bayundur.** Bu boyun etimoloji izahını belə vermək olar: bay (dövlətli, zəngin) +-ın (türk – moqol şəkilçisi olub, gücləndirilən, nəzərə çarpdırılan, təsdiq edən mənasında) + -dur (əşyanın olduğunu göstərən təsdiq şəkilçisi).

Rəşidəddinin bu boyun mənasını "həmişə bolluq içində olan" kimi izah etməsi yuxarıdakı etimoloji şərhin düzgünlüyünü təsdiq edir.

Azərbaycan ərazisində Bayundur etnonimi əsasən formalaşmış etnohidronim vardır. Bayundur lu çayı, Bayundur lu etnonimindən əmələ gəlib.

4. **İva // Yıva.** Bu boy müxtəlif fonetik variantlarda İva // Yıva // Yava // Yıva // Yafa // Avva kimi işlənmişdir. "Y" samitinin bu boyun, etnonimin adını bildirən sözün əvvəlində işlənməsi türk dillərində məqbul bir hal kimi özünü göstərmişdir. İva // Yıva etnoniminin etimologiyası barəsində Rəşidəddinin bu boyun mənasına verdiyi izahatdan o yana getmək mümkün deyildir. Rəşidəddin bu boyun mənasını belə vermişdir: "Hamıdan üstün dərəcəli".

5. **Salğur.** Bu etnonimin Sağur // Salar // Salor formaları vardır. Sağur // Salar // Salor etnonimi – gur// - ar// - or formatı ilə düzələn etnonimlər sırasına daxildir.

6. **Efşar.** Bu etnonimin birinci komponenti av//ef//ov olduğunu qəbul etmək olar, ar//er isə qədim türkcədə "adam, er, kişi" mənasında işlənmişdir. Efşar av//ef//ov və ar//er komponentlərinin birləşməsindən formalaşmışdır. Efşar etnoniminin şəxs adından törədiyini də ehtimal etmək olar. Rəşidəddinin fikrincə, bu etnonim Oğuzun nəvəsi Auşar ilə əlaqədardır və Oğuz nəvələrinin adları həmin dövrlərdə Oğuz tayfa adlarına çevrilmişdir.

M.Kaşğari Yulduz xanın oğlunun adını Auşar deyil, Aveş // Auş kimi qeydə almışdır. Ola bilsin ki, Aveş // Auş tayfa adına çevrilmək üçün ona etnonim düzəldən "kişi, er, adam" mənalı "ar" komponenti qoşulmuşdur. Aveşar // Auşar sonralar Afşar // Efşar şəkilinə düşmüşdür.

Efsar sözünün "vəhşi heyvan ovuna həvəsli, çevik və diribaş" mənasında olması imkan verir deyək ki, bu boyda Oğuz boyları daxilində ovçuluq daha çox inkişaf etmiş, onlar qəhrəmanlığı və cəsarətləri ilə seçilmişlər.

7. **Beytili.** Bu etnonim tarixən **beg** // bəy və tili komponentlərindən formalaşmışdır. Güman etmək olar ki, bu boy adlı – sanlı bəylərdən ibarət olmuşdur. Bunu boyun "ulu adamların sözü kimi hörmətli", "böyüklər kimi əziz" mənalarını bildirməsi də təsdiq edir. Bu mənələrdən çıxış edərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, Beytili tarixən ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşmışdır. Bəyin dili. Deməli, Beytili "ulu, hörmətli adamların sözü, dili" kimi öz izahını təsdiq edə bilər.

8. **Bügdüz.** Bu boyun "hər kəsə tabe olur, xidmət edir" mənasında olması imkan verir deyək ki, Bügdüz etnonimi tarixən **bug** və **duz** komponentlərindən formalaşmışdır. Büg komponenti bəyənmək sözündə də işlənir (bug/bəy), **duz** isə **düzmək, düzəlmək, düzənləmək** sözlərində öz mənasını ehtifa edə bilər.

9. **Bayat.** Bayat türk dillərində bəy anlamında olan bəy hissəsindən və qədim türkcədə cəmilik, aidlik, mənsubluq bildirən "at" formatından formalaşmışdır. Deməli, Bayat etnonimi tarixən – at // - it // - it // - ut // - ut formatını qədim türkcədə cəmilik bildirən morfoloji göstərici olmuşdur.

10. **Yazğır.** Bu etnonim digər mənbələrdə bəzən **yazır** şəklində də işlənmişdir. Yazğır // **Yazır** etnonimi yaz və - ğır// - ır hissələrindən formalaşmışdır. Burada – ğır // - ır// - ar// - er // - r etnoformatı türk dilində topluluq bildirmişdir.

11. **Eymür.** Bu etnonimin birinci komponenti "ey" türk dillərində "yaxşı" mənasında işlənən "iyi" sözünün dəyişməsi, differensiyası nəticəsində belə bir formaya düşmüşdür. İkinci komponent – mur (- ur // - ar // - er) qədim türkcədə "adam, er, kişi" mənasında olan **er** sözünün fonetik dəyişikliyə uğraması ilə yaranmışdır.

12. **Qarabölük.** Bu etnonim iki komponentdən əmələ gəlmişdir: qara və bölük. Qara sözü bu etnonimdə "böyük, ulu" mənasında, bölük isə "tayfa" mənasındadır. Beləliklə, Qarabölük "böyük, ulu tayfa" mənasını bildirir. Bunu Qarabölük etnoniminin Rəşidəddində verilən "qara otaqlı", Yazıçıoğlundakı "evləri qara" mənası da təsdiq edir. Qarabölük etnonimindəki bölük komponenti Balakən rayonundakı Qazbölük oykonimində öz izini qoruyur.

13. **Alkabölük.** Bu etnonim Alkarovlu, Alkaevli variantlarında da işlənmişdir. Məsələn, Rəşidəddin Alkarovlu, Əbülqazi Alkaevli şəkilində vermişdir. Alkabölük etnonimi iki komponentdən ibarət olmuşdur: alka və bölük. Alka sözü çox güman ki, qədim türkcədə "uğur, müvəffəqiyyət" mənasında, bölük isə "tayfa" anlamındadır. Bunu Alkabölük etnoniminin "haraya getsə uğur qazanan" mənasını bildirməsi də təsdiq edir.

14. **İqdir.** Çox güman ki, bu etnonimin iki variantı Yığdır şəkilində olubdur. Burada iq// yiq // yiqd// iqd variantları igid sözünün fonetik variantlarıdır. Bunu İqdir etnoniminin "ululuq, bahadurluq" mənasında olması

təsdiq edir. İqdir etnonimində "ir" hissəsi isə "kişi, adam, er" mənasında olan **ar** sözünün fonetik variantıdır.

15. **Ürgir (Yüregir).** Bu etnonim Uregir // Yuregir, bəzi mənbələrdə isə Uregil // Yuregil kimi işlənmişdir. Çox güman ki, tarixən ureg// yurek (yaxın, yaxşı mənasında) və ir // er (er, igid, kişi mənasında) sözlərdən formalaşmışdır. Bu etnonimin "başqalarına yaxşılıq edən, qadir bilən" mənasını verməsi də bizim etimoloji izahı təsdiq edir.

16. **Toturka.** Bu etnonim çox güman ki, üç komponentdən formalaşmışdır: tot// tut + ır// ar // er + - ka, tot // tut "tutmaq" mənasında, ır // ar // er "insan, kişi, adam" mənasında, -ka isə etnonim düzəldən formantdır. Toturka etnoniminin "ölkələr alıb, qanunla xanlıq edən" mənası da bizim etimoloji izahı əsaslı edə bilər.

17. **Ulayuntluğ.** Ulayuntluğ etnoniminin tarixən ula // ala, yunt və - luğ hissələrinin birləşməsindən formalaşdığını qeyd etmək olar. Burada ula // ala "ala (rəng mənasında), zəngin, yaxşı", yund "heyvan, atlı" mənasında, - luğ isə "mənsubluq, aidlik" anlamında olan sözdüzəldici şəkilçidir. Bu etimoloji izahı Ulayuntluğ etnoniminin "zəngin heyvanları, əla və iyi atları olan" mənasını bildirməsi də təsdiq edir.

18. **Töker.** Bu etnonim digər mənbələrdə də qeydə alınmış və müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir: Toker // Tuger // Digər // Duger // Toger // Toxar. Bu etnonimin tok // yug // dig // dug // duy // tog // tox hissəsi tku şəkilində qədim türkcədə (qədim türk lüğətində) "min" (say kimi) mənasında işlənmişdir. Toker etnoniminin "er" hissəsi isə "kişi, adam" mənasındadır. Toker sözünün bu cür etimoloji izahının əsaslı olduğunu etnonimin "toplanmaq üçün birləşmək", "toplanmaq naminə" mənaları da təsdiq edir.

19. **Beçenek.** Bu etnonim çox güman ki, **biçmək** feli ilə -en və -ek şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır. **Beçenek** etnonimi "döyüşlərdə qeyrət göstərən, yaxşı döyüşçü" mənasını bildirmişdir.

20. **Çuvaldar.** Bu etnonim çuv // çav // çan (şöhrət, qışqıraq, gurultu, hay – küy mənasında) kök morfemindən, - al // il sözdüzəldici şəkilçidən və - dor// - dar təsdiqedicisi şəkilçidən formalaşmışdır. Çuvaldar etnoniminin mənasını A.A.Abdurəxmanov "şöhrətli, məşhur, şərəfli" kimi izah edir.

21. **Çepni.** Bu etnonim digər mənbələrdə də qeydə alınmış və "Ceben // Capakı // Çibni // Cebni variantlarında işlənmişdir. Çepni etnonimi tarixən **çep** və - ni hissələrinin birləşməsindən formalaşmışdır. Çep hissəsi indi də dilimizdə sözü **cep gəlmək**, işi **çep** düşmək ifadələrində işlənir və "dolaşmaq" mənasında özünü təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, E.Rüstəmov **Çepni** sözünün mənasını "dolaşqanlıq", "çəpləşmək"lə əlaqələndirir. Çepni etnoniminin "harda düşməni görsə dərhal döyüşə atılan mənasında olması yuxarıda qeyd etdiyimiz etimoloji təhlili bir daha təsdiq edir.

22. **Çarukluq.** Bu etnonimin etimologiyası barədə qəti və dəqiq fikir söyləmək olmur. Ancaq çox güman ki, **Çarukluq** etnonimi **Çaruq** və -luq hissələrindən ibarətdir. Hər halda bu etnonimin etimoloji təhlilinin dəqiqləşməsinə ehtiyac vardır.

H.CAVİDİN QADIN QƏHRƏMANLARININ DAXİLİ VƏ XARİCİ ALƏMLƏRİNDƏ ZİDDİYYƏTLƏR

Şakir CƏFƏROV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı

«Afət» H.Cavidin baş qəhrəmanı qadın olan ikinci, həm də faciə janrında yazılan əsəridir. O, «yüksək cəmiyyət» qadınıdır, xalis kübar və zadəgan bir xanımdır. Afətin faciəsi nisbətən fərqli məzmun daşıyır, burjuva-zadəgan mühiti, kübar adətləri və əxlaq normaları ilə şərtləndirilir. Öz qeyri-adi ehtirası ilə Afət dramaturgiyamızda özünəqədərki qadın tiplərindən fərqlənir, faciədə qadın xarakterinin daha çox mediya tipinə yaxın bir surət kimi meydana çıxır. Belə xarakterə sonralar H.Cavidin «Səyavuş» əsərindəki Sədabə surətində rast gəlirik. Afətin faciəsi ailə fəlakəti ilə başlayır. Şən və füsunkar Afəti əyyaş Özdəmirə əra verirlər. Afət 16 il sevgisiz və səadətsiz yaşayır. O, təbiətə mürəkkəb, ziddiyyətli, qeyri-adi və romantik xislətli bir qadındır. Özü özündən vəcdə gəlir, gözəlliyini ona göstərən güzgünü bağına basır, özü öz hüsnünə təriflər oxuyur, hiddətində də, məhəbbətində də həddü tanımır.

Əsərdə Afət öz şəxsi faciəsini ümumiləşdirir, bütün qadınların kişilərə, «erəklərə» nisbətən məhdud azadlığına qarşı çıxır: « Ah, zavallı qadınlar!.. Bütün mühit və qanunlar onlara düşmən, bütün din və adətlər onlara düşmən, bütün təbiət və kainat düşmən!». Səhnədən deyilən bu sözlər «Sevilə» qədərki dramaturgiyamızda mövcud əxlaqa və hüquqa üsyan edən qadının ilk böyük monoloqu idi. Faciə intihar finalı ilə bitir. Lakin qəhrəmanın intiharı da öz məqsəd və mənası ilə qeyri-adidir.

Afət Qaratayı sevdiyi üçün özünü öldürür və ona «qovuşmaq» istəyir. Afətin fəlsəfəsinə görə, dünyadakı otların, çiçəklərin, quşların, insan və heyvanların, ümumiyyətlə, bütün canlıların yaranmasına səbəb sevgidir. Hətta Günəş, Ay, bütün təbiət cisimləri arasında sarsılmaz cazibə qüvvəsi var.

Afət məhəbbət və gözəlliyin təmizliyinə və qələbəsinə inanır. Lakin yaşadığı mühitin münasibətlərini və qanunlarını nəzərə almadığı üçün tragik vəziyyətə düşür, inam həqiqətə çevrilmək üçün şərait tapmadıqda faciəyə çevrilir. Buna görə də Afətin romantik arzuları kor-koranə məhiyyət daşdığından onu məhv edir. Beləliklə, o, öz romantik ideallına çata bilmir. Müəllif bunu nəzərə çarpdırmaq üçün onu bir obraz kimi Alagözə qarşılaşdırır. Əsərdəki obrazlar içərisində Afəti hamıdan çox Alagöz başa düşür və qiymətləndirir, həm də onun səhvlərindən əziyyət çəkir. Anası hesab etdiyi Afətə, atası Özdəmirə kübar cəmiyyətin amansız münasibəti onu ayıldır, onlar uğrunda, həm də özü uğrunda

mübarizəyə sövq edir. Lakin məlum olur ki, təmiz əxlaq, yüksək mənəviyyət hələ də onun xoşbəxtliyi üçün kifayət deyil. Onu sevinlər «Afət kimi bir qadının qızı» olduğu üçün özlərini yüksək tutur və ondan uzaqlaşır. Halbuki Afəti ləkələyən və bədbəxt edən həmin mühitin özüdür. Belə bir vəziyyətə dözməyən Alagöz faciəli bir sarsıntı keçirir, özünü intihar etmək istəyir. Dramaturqun bundan əvvəlki qadın qəhrəmanlarından fərqli olaraq əsərin qəhrəmanı olan Afət məğrur, qürurlu, alçaldığını bağışlaya bilməyən, eyni zamanda eqoist, sonda özünü də məhvə sürükləyən ziddiyyətli bir obrazdır.

Afət nə Maral kimi «zavallı», nə Göyərçin kimi həyatdan küskün, nə də Angel kimi əxlaqsız qadındır. O, məniyyəyə dəyər verən, sevgisi qədər kını və qəzəbi də güclü olan qüvvətli bir qadın qəhrəmandır. Afət öz məqsədi yolunda əməl və fəaliyyət adamıdır. O, üzüntülü həyatdan qurtarıb, səadətə çatmaq üçün ərinə zəhər içirib, öldürdüyü kimi, aldadıldığını biləndə də güclü bir ehtirasa, heç bir tərəddüd keçirmədən Qaratayı öldürüb ərinin və özünün (gözəlliyinin) intiqamını alır. Afət son məqamda «xain mühit» adlandırdığı cəmiyyətlə barışa bilmir. Ondan xilas olmağın yolunu intiharda görür.

Afətə münasibətdə Qaratayda alicənablıq görmürük. Qaratay onun uğrunda qurban gedən Afəti başqa qadınlara dəyişməklə nəinki özünün adiliyini, şəərəfsizliyini təsdiq edir, o, hətta Afəti adıləşdirib heçə endirmək istəyir. Lakin Afət öz qəti hərəkətləri və ölümü ilə yüksəkliyini təsdiqləyib, onu qəti ifşa edir.

Ömrünün kamillik çağlarını yaşayan, Afətdən fərqli İsmət, Xumar, Altunsaç, Alagöz, Maral isə təcrübə yolu ilə öz sevgililərini öyrənmişlər. Buna görə də adları çəkilən qadınlara nisbətən Afət daha cəsarətlidir. Bu da onun kamilliyi ilə bağlıdır.

Əsərdə Altunsaç-Qaratay qolu da maraqlıdır. Altunsaç təmiz, qonaqpərvər, mehriban qazdır. Təmizlik onun gözlərini elə qapamışdır ki, o, doktor Qaratayın daxili aegözlüyünü, mənəviyyətsizliyini görə bilmir. Altunsaç Xandəmirin yeganə varisidir. Qaratay Altunsaçla evlənməklə, həm Xandəmirin şahidliyindən qorunmaq, həm də var-dövlətinə sahib olmaq arzusundadır. Afətin nə qızlığı Alagözə, nə də rəqibi Altunsaça pislik etmək niyyəti yoxdur. Afət Altunsaçı bədbəxtlikdən xilas etdiyi kimi, Alagözə də analıq münasibəti bəsləyir. Belə məqamda V.Şekspirin «Hamlet» faciəsi ilə H.Cavidin «Səyavuş» əsəri diqqəti cəlb edir. Hər iki əsərdə ayrı-ayrı əsrlərdə, ayrı-ayrı tarixi hadisələrdən danışılsa da, qəhrəmanlarla bağlı faciə xəttində nə qədər oxşarlıq və yaxınlıq olduğunu görürük. Məsələn, Hamletin də, Səyavuşun da taleyinin faciəvi istiqamətini qadın xəyanəti müəyyənləşdirir.

Gertruda Hamletdən oğul məhəbbəti istəyir. Sədabə Səyavuşdan aşna. Hər iki qadının tələbi, istəyi təbii qanunlara ziddir. Onların məhəbbət istəyi riyə və məkr cəvhəri ilə yoğrulmuşdur. Gertruda Hamletin şübhələrini dağıdıb, onun məhəbbətini qazanmağa çalışması ilə özünü və yeni əri olan kralı fəlakətdən xilas etmək məqsədi

izləyir. Şərqin müqəddəs qanunlarını tapdalayan Sūdabə oğulluq məhəbbətini aşna tələbinə çevirərək istəyinə çatmaq istəyir.

Sūdabə ona tabe olmaq istəməyən Səyavuşa hiylə və məkr toru qurur. O, qara əməlinə tənha, geniş tədbirlərə malik iş bacaran, rəqibinə qarşı mübarizədə geri durmaz bir qadın kimi özünü göstərir.

Səyavuşun Turana qaçmaq xəbərini təsadüfən eşidən Sūdabənin dişləri arasından ilan fisiltisinə bənzər bir səs çıxır:

*Məndən qaçsa belə, əldə
Gəlməlidir cənazəsi...*

Bu nöqtədə Sūdabənin iblis təbiəti meydana çıxır.

Yuxarıda gətirdiyimiz qarşılaşdırma göstərdi ki, «klassik ənənə» deyilən kəlamlar əsrlər arasında salınmış canlı mənəvi körpüdür. Bu körpüdən dünya ədəbiyyatının müxtəlif formalı və çoxcəhətli guşələrinə yollar keçib gedir. Sūdabə Afətin daha mükəmməl şəklidir. O, son nəfəsinə qədər öz istəyi, arzusu naminə «mübarizə» edir. Bu konflikt müxtəlif dövrlərdə dünya ədəbiyyatında çox işlənmişdir. Bir sözlə, Səyavuşun saraya gəlişi Sūdabənin rahatlığını əlindən almışdır. İlk anlarda Sūdabəyə bir ana kimi baxmaq istəyən Səyavuş onun ehtiras əsəri olduğunu hiss edir və ondan uzaqlaşmağa çalışır. Alovlu ehtirasların qurbanı olan Sūdabə Səyavuşdan əl çəkmir. Sūdabənin faciəsi onun ürəyinin zorlanmasında, sevmədiyi adamı sevməyə məcbur edilməsindədir:

*Könlümü zorlıyor sevmədiklərim,
Sevdiyimdən bilməm nələr bəklərim?!*

Sūdabə, nəhayət, ümidlərinin məhv olduğunu görcək Səyavuşa şər atır. Sūdabə: «Mənim deyilsənsə, kimsənin də olmamalısan»- qənaətinə gəlir. Həqiqətin meydana çıxması üçün böyük bir tonqal qalanır. Səyavuş da, Sūdabə də bu tonqalın üstündən tullanmalı, günah sahibi müqəddəs alovda yanmalıdır. Zərdüşt ayını icra edilən bu səhnə Sūdabəni qorxmaz və cəsur bir qadın kimi səciyyələndirən qiymətli bədii parçadır.

Sūdabə ilk eşqinə and içirmiş kimi həzin bir ah ilə deyir:

*Qarşımda diz çöksə bütün yer üzü,
Yenə Səyavuşda könlümün gözü.
Məhbəsdə inlərkən düşündüm onu,
Eşqimin hər odur əvvəli, sonu.*

Sūdabə bütün adət-ənənələrin, insan cəsədlərinin üstündən mətanətlə addımlamağa hazırdır, tək diləyi hasil olsun. Həm də Sūdabə Gertruda deyildir («Hamlet» əsəri). Sūdabə Şərq, Gertruda Qərb sarayına məxsus məkrli məhəbbətin və şəhvani ehtirasın qara yelkənidir. Sūdabə də, Gərşivəz də mühitin təbiətindən doğan alçaq siyasətin məkr və hiylə əkizləridirlər. Onlar dövrün məhsuludur. Firdovsi Sūdabəni əsasən hiyləgər bir qadın kimi göstərmişdir. Cavid həmin motivi saxlamaqla bərabər, bu qadının səmimi, mənəvi iztirablarını da vermişdir. Cavidin Sūdabəsi, eyni zamanda güclü saraylara salınan, öz vətənidən, elindən

ayrı düşən, həyatında çox haqsızlıq gördüyü üçün sərtləşmiş, bədbəxt bir qadın, qəfəsə salınmış bir quşdur. Əsərdə konfliktin müəyyən qütblərində dayanan qadın surətləri vardır. Firdovsi dastanlarından fərqli olaraq dramaturq burada qadın obrazlarına xüsusi diqqət yetirmişdir. Orada verilən Sūdabə, Firəngiz, Rübabə və digərləri müəyyən mülahizələr üçün əsas verə biləcək obrazlardır. Bunlardan Sūdabə bir xarakter kimi əsərin mərkəzinə çəkilmişdir. Şərq ədəbiyyatında və folklorunda hiyləgər, şəhvani duyğuların əsiri, çilgin təbiətli bir adam kimi təsvir edilən Sūdabə əsərdə bütün faciəsi, dərdi, kədəri, bədbəxt taleyi ilə bircə verilir.

Firəngiz də şah qızıdır. Firəngizin Səyavuşla tanışlığı təbii yolla baş vermişdir. Firəngiz sevdiyi adama rast gəlsə də, saray mühitində xoşbəxt olmur. Firəngizin təmizliyi, gəncliyi təkliyi-mövqeyi onun faciəsinə səbəb olur. Şah atası ilə onun əmisinin arasındakı anlaşılmazlıqlar, çəkişmələr Səyavuşla Firəngiz məhəbbətlərinin qəniminə çevrilir. Bir sözlə, H.Cavidin dramaturgiyasında olan qadınların hərəsi bir cür bədbəxtidir. Onların arasında xoşbəx olanı yoxdur.

Firdovsinin «Şahnamə»sində Səyavuş İran pəhlivanları Kiv ilə Tus tərəfindən ovlaqdan tapılıb. Xubçöhri adlı turanlı bir qızla Kəyan tacdarı Keykavusun izdivacından doğulmuşdur. Bir müddət sonralar analığı (Sūdabə) ona məhəbbət yetirir. Səyavuş bu eşqi rədd etdikdə, Sūdabə tərəfindən böhtana salınır və əsarət toruna düşür. Ləyaqətinin saflığını əsassız böhtandan xilas etmək məqsədilə Səyavuş dayısına – Turanın adlı –sanlı qəhrəmanı Əfrasiyaba pənah aparır. Lakin atası (Keykavus) ilə dayısı (Əfrasiyab) arasında çoxdan bəri davam edən milli ədavətin, «İran-Turan» münaqişəsinin şiddətlənməsi nəticəsində Səyavuş qətlə yetirilir. Eyni mövzuya dahi İran şairi Firdovsi bir mövqedən, böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu H. Cavid isə başqa bir mövqedən yanaşmışdır. Eşqə könül verən və öz hisslərinin əsarətində çırpınan Sūdabə nə qədər qızgın və amansızdırsa, hissləri rədd edilən və istəyinə nail olmayan Sūdabə bir o qədər qəzəbli və qorxuncdur. Şekspirin qadın surətlərindən Kleopatra da qadındır, o eyni zamanda sevir və xəyanət edir. Belə düşünmək səhv olardı ki, guya qadınlar xəyanət etdikləri zaman daha bizi sevməkdən bezirlər. Onlar ancaq öz təbiətlərinə müvafiq hərəkət edirlər və istəmədikləri halda belə, onlara qadağan edilmiş zəhərli piyalədən bir qətrə də olsa dadmağa can atırlar ki, zəhərin tərkibini bilsinlər. Bəli, Kleopatra, sözün füsunkar, həm də müdhiş mənasında qadındır... O, bizim dünyamız üçün son dərəcədə yaxşı və son dərəcə mənasız bir xilqətdir. Şekspiri alqışlamq lazımdır. O, dahiyənə bir həqiqiliklə göstərir ki, bu qadının – Kleopatranın varlığında dözülməz təkəbbürlə xəyanətedici ruh necə də ağıllı surətdə qaynayır». Bu mənada Sūdabə də təbiəti və xarakteri etibarilə başdan-ayağa ziq-zaqlı, əsrarlı və ziddiyyətli bir surətdir. Onun qəlbində, «daxili dünyasında» həyat sevincinə doğru boylanmış coşqun bir qadının alovlu ehtirası da yaşayır, soyuq, mərdimgiriz bir siyasətinin müdhiş niyyətləri də. Həyat sevgisi ilə nifrət, ehtirasla qəzəb, kinlə

xudbinlik, məğrurluqla gənclik həvəsi, gözəlliklə intiqam hərisliyi və siyasətçiliklə məkr birləşərək bu müəmmalı xilqəti –Südəbəni yaratmışdır.

Böyük alman şairi I.V.Hötenin «Faust» dramatik poeması ilə görkəmli Azərbaycan dramaturqu H.Cavidin «İblis» pyesi arasında mövzu və problem müxtəlifliyi göz qarşısındadır. Hər iki faciənin «doğuluşu», «təvəllüdü» arasında da əlçatmaz zaman fərqi var. Bütün bunlara baxmayaraq, bu iki faciə arasında bəşəriyyət baxımından qohumluq, doğmalq təzibedilməz həqiqətdir.

«Faust» və «İblis» dünya demonizm poeziyasının ən mühüm səhifələrindəndir. «Faust»la yüksək bir mərhələyə qalxan dünya demonizm poeziyası «İblis»də yeniləşən və mövzu çaları ilə zənginləşir. Burada Höte də, Cavid də dövrün narahat və düşündürən problemlərinin fəlsəfi-estetik həllini mifoloji obrazların təəcəssümündə verməyə çalışmışdır. Elə Faust da, Arif də ilk cinayət addımını məhəbbətlə – Qretxena (Marqaritaya) və Rənaya olan məhəbbətlə əlaqədar atırlar.

İnsan məhəbbəti insana faciə gətirir. Mefistofelin sübuta yetiməyə çalışdığı ideyalardan biri budur. Bu, Rənanın arxasınca düşən Arifin getdiyi tərəfə qəh-qəh çəkən İblisin sözlərində də deyilir:

*Get, lakin hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət,
Get. Bəllidir insandakı xislət.*

Faust-Marqarita epizoduna bənzər maraqlı tragik bir xəttə «İblis» faciəsində də rast gəlirik (Arif-Rəna xətti). Qəhrəmanların taleyi ilə bağlı hadisə boyu oxşar lövhələrin təsvirində hər iki mütəfəkkir şair: «Qidası şəh olan cəmiyyətdə xoşbəxtlik qeyri-mümkündür»-nəticəsinə gəlir. «İblis»də Xavər səmimi, ərinə sədaqətlə sevən, fədakar bir qadındır. O, Arifin hər hərəkətinə həssasdır, onun dəyişməsinin səbəbini anlamağa çalışır. Ərinin anlaşılmaz əzabları, kədər və iztirabları bu məsum qadını həyəcanlandırır. Taleyə və qəzaya inanan sadə qəlbli qadının faciəsi çox səmimi və inandırıcıdır. Xavər həyatın acılarını duyduqca, gördüyü hadisələrin təsiri altında getdikcə dəyişir. İnsanın törətdiyi cinayətlər onun məhəbbət dolu saf qəlbini sarsıdır, nifrət hissi varlığına hakim olur. Həyata uyuşa bilməyən Xavər çilgünlük dərəcəsinə çatır, vəhşiləşmiş, səfilləşmiş insanları lənətləyir. Rəna isə xarakteri etibarilə Xavərdən seçilir. Atasının qatilini axtaran Rəna eyni zamanda günahsız qanın əleyhinədir. Arifin cinayəti onu dəhşətə salır. İnsanlıq üçün ləkə saydığı hərəkətini pisləyərək onu vəhşi adlandırır. Xavər və Rəna bir insan kimi humanist hisslərə malik olmaqla bərabər, bir qadın kimi də nəcibdirlər. Onlar öhdələrinə düşən borcu namusla yerinə yetirirlər. Bu cür hissə qapılma yoxdur. Ağıl və hiss ilə iş görmək, şəxsi arzularının canlanmasına aludəçilik üstünlük təşkil etmişdi. Təbiətin bu məsum insanlarında ağıl və hiss birlikdə inkişaf etmiş, iradələrində sarsılmayan dayanat yaranmışdır. Rəna və Xavər öz işləri ilə ictimai həyatın fəal iştirakçılarıdır. Hər iki qadın həyat səhnələrində fədakarlığına çıxış

edirlər. Onlara qarşı rəğbət getdikcə çoxalır. Xavər ərinə sədaqətli qadındır. Onda olan bu sədaqət səmimiyyətdən irəli gəlir.

Xavərin bu səmimiyyəti, sədaqəti, iradə möhkəmliyi ailə çərçivəsini qırır və vətənə, xalqa xidmətdə özünü daha qabarıq göstərir. Xavərin yaralı zabitə etdiyi xidmət səmimiyyətdən əlavə, xalqına olan məhəbbətdən irəli gəlir. Bu da onu nəzərimizdə xeyirxah insan kimi yüksəldir. Xavərin dünyabaxışında bilavasitə məhəbbət, mərhəmət fəlsəfəsinin təsiri vardır. Bu da aldığı tərbiyə ilə əlaqədardır. Xavər özü etiraf edir ki, o, Arifə hər cəhətdən bağlı olmuşdur. Xavər insanın insana kömək etməsini bir borc, bir vəzifə, Allah adamının səciyyəvi xüsusiyyəti hesab edir. Məhz buna görə də Xavər Allah adamı olmaq kimi şəxsi vəzifəni qarşısına məqsəd qoyur və bu amal uğrunda çarpışmağı hər şeydən üstün tutur. O, insanın insana etdiyi yaxşılığı, bir sözlə, əməli xitmətinə yalnız Allah ehtiramlarının, Allah məhəbbətinin bir vasitəçisi hesab edir. Xavər yaralı zabitin alın və qolundakı yaraların sağalmasını Allah mərhəmətində görür və ilahiyyə şükür etməklə təsəlli tapır.

Digər tərəfdən, Xavərdə «tələyə», «qəza»ya inam qüvvəlidir. O, hər bir fəlakət, hadisəni, ayrılığı, xüsusilə Arifdən ayrı düşməsini öz taleyi ilə, «qəza»ya inam qüvvəlidir. O, hər bir fəlakəti, hadisəni, ayrılığı, xüsusilə Arifdən ayrı düşməsini öz taleyi, «qəza» ilə bağlayır.

Xavər qan tökməyin əleyhinədir. O, insanı yaxşılıq və xeyirxahlıq edən bir varlıq kimi dərk edir. Xavər ictimai hadisələri, insanların bir-birinə münasibətini izləyir. O, yaralı zabitin ərəb zabitini öldürməsinə haqq qazandırır. Xavər çilgüncəsinə bütün insanların «İblisə uyduğunu» və yer üzünün qanla dolu olduğunu söyləyir.

Xavərdə insanlar haqqında bu təsəvvür bilavasitə mühitdəki haqsızlıqdan, insanların humanizm hisslərini itirməsindən irəli gəlir. Xavər mühitə uyuşa bilmədiyini üçün ictimai quruluşu onu öz pəncəsində aciz bir qul kimi məhv edir. Bu onu göstərir ki, dramaturq Xavəri hələ həyat mübarizəsi üçün kamilləşməmiş hesab edir.

Bu əsərdə Rəna isə qorxmaz və çətinliklərə təslim olmayan insanpərvər bir qızıdır. Onda atasının qatildən intiqam almaq duyğusu çox qüvvətli olsa da, günahsız qan tökməyin əleyhinədir. Rəna İbn Yəmənin hiyləgərliyini, atasının qatili olduğunu bildikdən sonra qəti hərəkət edir. Onda insanlara münasibət məsələsi dəyişir. Rəna artıq insanlara açıq gözlə baxır, həyat məsələlərini ictimai hadisələrini diqqətlə izləməyə çalışır. Rəna düşməne qarşı nə qədər amansızdırsa, bir insan kimi sox mülayimdir. O, İbn Yəməni kimi xainləri «tərk həyat» etməkdən nə qədər həzz alırsa, dini, milli mənsubiyyəti başqa olan bir insana sui-qəsd edən Arifə qarşı amansız olur... Rənada bu nəcib sifət onun vicdanının paklığını bir daha göstərir.

H.Cavid Xavər və Rəna surətlərini Səlmadan, İsmətdən, Maraldan və Göyərcindən fərqli olaraq cəsur, bacarıqlı və daha çox ictimai mübarizə fonunda vermişdir.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA ƏDƏBİ TƏNQİD

Yeganə QASIMOVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulan məsələlərdən biri onun tənqidi məqalələrində təzahür edən sənətkarlıq sirləridir.

İlyas Əfəndiyev məqalələrində sənətkarlardan danışarkən onların ədəbiyyat tarixindəki yerlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məsələn, o, Nizamini "Azərbaycan xalqının milli istedadının, milli dühasının parlaq təcəssümü" kimi, Füzulini "ecazkar lirizminin insan ruhunun, insan qəlbinin dərinliklərindən, fəvqəladə gözəlliklərindən axıb gəlməsi" kimi, Vaqif poeziyasını "yadelli qəsbkarların mədəniyyətini rədd edərək, bulaqtek şəffaf, təmiz Azərbaycan dilində, ürəkaçan, oynaq qoşmalar yaratması" kimi qiymətləndirmişdir.

İ.Əfəndiyev lirikada milliliklə bərabər, bəşəri keyfiyyət axtarmışdır. Bu baxımdan Nizamidə etik-fəlsəfi, Sabirdə satirik, Vaqifdə millilik şeiriyyətini qiymətləndirən sənətkar yazırdı ki, onlar bizim dünya mədəniyyəti üçün qiymətli hadisədir, bunun sirri xalqımızın müdriqliyində, dərin və çevik zəkasında.

İ.Əfəndiyev lirikanın forma və məzmun müasirliyindən yazanda da xalq dərkinə əsas götürmüşdür. Əli Tudəyə nikbin şair taleyi baxımından, "yaralı vətən torpağının aşıb-daşan" həssas lirik, usanmaz fədai olmaq qüdrətinə görə qiymət vermişdir. Osman Sarıvəlliyyə şeirlərinin xalq ruhuna, gözəlliyinə, sadəliyinə, xalqdan gələn incəlik və həssaslığına görə qiymət vermişdir. "Onun şeirlərində vətən, xalq, təbiət daima bir küll halında tərənnüm olunur".

O, R.Rzani "xalq həqiqətləri, sərt gerçəklərin ifadəçisi" kimi səciyyələndirirdi. B.Vahabzadəni doğma dilə münasibətinə görə fərqləndirirdi. Göstərirdi ki, B.Vahabzadənin sənətkar kimi təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də onun şair dili və doğma Azərbaycan dilinə münasibətidir. Onun poeziyasında doğma ana dilinə dərin məhəbbət duyulur. Doğma ana dilinə münasibət, bu dildə yazıb-yaratmaq isə dünya mədəniyyətinin, dünya ədəbiyyatının böyük ənənələrindəndir. Hər xalqın ədəbiyyatı həmişə onun doğma ana dilində yaranmışdır.

Ədib lirik şeirdə emosiya, səmimiyyət, həssaslıq, duyğu təzəliyi, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq dəyəri, həyat həqiqəti, müasirlik və forma məziyyətləri tələb etmişdir. Gənc ədəbi qüvvələri və ədəbi prosesi belə müasirliyə çağırmışdır.

İ.Əfəndiyev görkəmli nasir və dramaturqdur. Bunun üçün də o, nəsr və dramaturgiyanın qarşısında yüksək tələblər qoymuşdur. Yazıcının bu sahədə məqalələrini gözdən keçirdikdən sonra belə bir konkret qənaət aydın görünür ki, onun yazılarının strukturu bu cür ümumiləşdirilə bilər: **mövzu, fakt, qüsurlar, problem, təklif, izah və nəticə**. Belə model müəyyənliyi onun nəsr və dramaturgiya sahəsində həm fərdi (xüsusi), həm də ümumi (icmal) xarakterli məqalələrində özünü göstərir.

İ.Əfəndiyevin nəsrə münasibəti də ötən əsrin 40-cı illərinə aid yazılarında üzə çıxır. O, hər bir əsəri ardıcıl oxumuş, onlar barədə ya xüsusi, ya da icmal xarakterli məqalələr yazmışdır. İ.Əfəndiyev bu barədə sözünü ya müsəmmərələrdə, qurultaylarda, ya da mətbuat səhifələrində demişdir.

İ.Əfəndiyev nəsr əsərlərində yüksək realizmlə bərabər romantik ruh da görmək istəmişdir. O tələb edirdi ki, bədii əsərdə dialoqlar aydın, yığcam, konkret olsun, artıq sözə yer verilməsin. Onun fikrincə, "Nəsrimizin ən ciddi nöqsanlarından biri dərin mənəviyyətə, zəngin mənəvi aləmə, yüksək romantik duyğulara malik müsbət qəhrəmanın hələ yaradılmamasıdır". İ.Əfəndiyev C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Heminquey və Kol Dielin əsərlərindən sənətin sirlərini öyrənməyi vacib hesab edirdi.

İ.Əfəndiyev nəsrdən yüksək realizm, təbiilik keyfiyyəti tələb etmişdir. O, "Müharibə" (1948) romanında Ə.Ələkbərzadənin realizm və romantizminin zəif xüsusiyyətlərindən, Gəray, Züleyxa obrazlarının bədii cəhətdən qüsurlarından danışır. Tolstoyun əsərlərindən öyrənməyi tövsiyə edirdi. "Qiymətli əsər" məqaləsində İ.Qasımov və H.Seyidbəylinin "Uzaq sahillərdə" povestində süjetə aludəlik xüsusiyyətinin qüsurlu olmasından, hadisələrin ardınca gedilməsindən danışır, əsərdəki xarakterlərin dərin olmaması və psixoloji anların kifayət etməməsini irad tuturdu. S.Qədirzadənin "Gənclik" povestinin psixoloji, mənəvi, əxlaqi cəhətlərini qiymətləndirərək, həm də qüsurlarını göstərirdi. İ.Əfəndiyevə görə, əsərdəki müəllim Kazım Əzimzadə, məktəb direktoru Səlimov, Usta Məlik canlı adamlar deyil, hissiyyətə yoxsul, fikircə dayaz obrazlardır. Belə xüsusiyyət bir sıra nəsr əsərlərimizdə vardır; "nəsrin bu cür adılmağı quru bir fakta çevrilməsi ilə kəskin mübarizə lazımdır... Psixologizmde: əhval-ruhiyyənin, psixoloji ziddiyyətlərin dərinədən meydana çıxmasına, təsvir edilən səhnələrin parlaq və təsirli olmasına, oxucunu sarsıtmasına az əhəmiyyət verilir. Şeirdə, dramaturgiyada olduğu kimi, nəsr əsərlərində də hər bir sözün, hər bir detalın dərin bədii mənası olmalıdır" (bax: Əfəndiyev İ. Qiymətli əsər. "Ədəbiyyat və incəsənət", 13 fevral 1954). O, bu cəhətdən İ.Hüseynovun "Yoldaşlıq söhbəti" (1957) məqaləsində bədii dilin obrazlılığına, yaradılmış psixoloji anların dərinliyinə yüksək qiymət verdiyi

halda, bəzən uzunçuluq da etdiyini, lüzumsuz təfərrüatlara vardığını qüsür kimi göstərir. Yəni də Ə.Haqqverdiyev, M.Cəlil, S.Sani və dünya klassiklərindən öyrənməyi tövsiyə edir. "İstedadlı nasir" (1958) məqaləsində Mir Cəlil bu cəhətdən idealizə olunur. Qeyd edilir ki, o, yeni insanın real, təbii surətini yaradan, adilliklərdən böyük ictimai nəticələr çıxartmağı bacaran yazıçıdır. O, heyatın dərin qatlarına nüfuz edə bilir, onun aydın, sadə, təbii yazmaq prinsiplərini qiymətləndirir.

İ.Əfəndiyev "Yüksək sənət uğrunda" (1945) məqaləsində bədii nəsrin sünillikdən, sxematiklikdən xilas etməyə çağırırdı. Hesab edir ki, obraz, surət yaradılması müsbət və mənfi qütblərdən xilas edilməlidir, ümumiyyətlə, insan obrazı yaradılmalıdır: "Bizdə çox zaman müəllif adamları yaxşı-pis, müsbət-mənfi dəyə əsərin lap əvvəlindən iki hissəyə ayırır. Onların təqsirləri qabaqcadan yazılıb boyunlarından asılır. Filan qəhrəman mənfidir. Ona görə də müəllif dünyada təsəvvür edə bildiyi, eşidib-gördüyü bütün fənalıqları yığıb həmin adama verir... Nəsrimizdə göstərilən mənfi adamların əksəriyyəti oğrular, əyriilər, vicdan və namuslarını pula, mənəbə satanlar, öz xırda, sönük və alçaq ehtirasları üçün hər şeyi, dirigözlü adamları belə qurban verməyə hazır olanlardır. Bu adamların tənqidi lazımdır? Lazımdır" (bax: Əfəndiyev İ. Yüksək sənət uğrunda. "Ədəbiyyat qəzeti", 30 iyun 1945). İ.Əfəndiyev bu məqaləsini, əsasən, mənfi tiplə bağlı izahlara həsr etmiş, sonra müsbət qəhrəman məsələlərindən, tənqidin ona münasibətindən və yazıçılıq mədəniyyətindən söz açmışdır.

İ.Əfəndiyevin "Müharibə" romanı haqqında" (1948), "Gənclik povesti" (1953), "Qiymətli əsər" (1954), "Nəsrimizdə sənətkarlıq məsələləri" (1955), "İstedadlı nasir" (1958), "Böyük həvəslə, yüksək bədiiiliklə" (1963), "Müasirlik uğrunda" (1963), "Sizi xatırlayarkən" (1966), "Çox dəyərli yaradıcılıq ömrü" (1968), "İstedad və mövzu" (1971), "Mənim analı dünyam" (1974), "Xalq yazıçısı" (1971), "Müasirlik diqqət mərkəzində" (1978), "Müasir problemlər yazıçısı" (1984) məqalələri povest və romanlarla bağlıdır. İ.Əfəndiyev dənə-dənə məsləhət görürdü ki, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev və S.S.Axundovun bədii dilindən öyrənin.

Fikrimizcə, İ.Əfəndiyev daha çox dramaturgiya sahəsi ilə bağlı operativ məqalələr yazmışdır. O, milli dramaturgiya klassiklərindən M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.İbrahimov, M.Hüseyn, C.Cabbarlı, S.Rəhman, M.Təhmasib və digər sənətkarların əsərlərini təhlil-tənqid süzgecindən keçirmişdir. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyamızla bağlı olan məqalələrində ədəbiyyat-teatr-bədii quruluş-aktyor dördlüyü qovuşur. Bu məqalələrdə tənqidlə publisistikanın orta q məkən üslubu əsasdır, aparıcıdır. O, milli və klassik bəşəri

dramaturgiyanın ənənələrindən öyrənməyə çağırışlar etmiş, mövcud bədii qüsurları göstərəkən müasir dramaturqları onlardan öyrənməyə səsləmişdir.

Təcrübəli sənətkar problemsiz, tövsiyəsiz məqalə yazmamış, hər məqalədə onun döyünən qəlbinin odu, hərarəti ifadə olunmuşdur. O, dramaturgiya-teatr vəhdətinə üstünlük verərək, janr və səhnə dəyərlərini yüksək qiymətləndirirdi. Bu cəhətdən cavan dramaturqları – Rauf İsmayılov, Əfqan Əsgərov, Tofiq Mehdiyev, Lütfəli Həsənov, Cavanşir Məmmədovu canlı klassiklərdən öyrənməyə çağırırdı (bax: Əfəndiyev İ. Cavan dramaturqlar. "Azərbaycan" jurnalı, 1955, № 12).

İ.Əfəndiyev öz məqalələrində dramaturgiyanı ciddi müasirliyə çağırırdı. O, S.Rəhman, M.İbrahimov, M.Hüseyn, Ə.Məmmədyanlı kimi yazıçılara pyeslərində C.Cabbarlı məzmunu, forma mükəmməlliyi, yenilik ruhu, forma və məzmun vəhdəti tövsiyə edirdi. Psixoloji dramın incəliklərini isə Şekspir, Osbor, Rasin, Anuy, Bekket, Mirzə Fətəli, Çexov, Haqqverdiyev və Cabbarlıdan öyrənməyi məsləhət görürdü.

İ.Əfəndiyevin məqalələrinin bir qismi uşaq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Onun "Uşaqlar üçün yeni əsərlər yazaq" (1955), "Uşaqlarımız üçün ləyaqətli əsərlər yaradaq" (1966) məqalələri uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu məqalələrdə yazıçı uşaq əsərlərinin yaranma tarixi, ənənələri, əsas nümayəndələri, onların bədii nümunələri haqqında informatik-xatırlama intonasiyasında məlumat verir, sonra diqqəti onların əsərlərinin spesifikasiyasına yönəldir, daha sonra çatışmayan cəhətləri göstərir və tövsiyələrini çatdırır. A.Şaiq, S.S.Axundov, M.M.Seyidzadə, M.Dilbazi, X.Əlibəyli, H.Ziya, T.Mütəllibov, N.Süleymanov, T.Mahmud və başqalarının əsərləri məhz bu baxımdan araşdırılaraq obyektiv qiymətləndirilmişdir.

Diqqət

Redaksiya oxucuların xahişini nəzərə alaraq ali pedaqoji məktəblərin "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" fənnindən program materiallarının saatlar üzrə bölgüsünü hazırlatmışdır. Jurnalın gələn sayında həmin bölgü mütəxəssis şərhli ilə birlikdə dərc ediləcəkdir.

ANZOV – PORNAYIM ETNONİMİ

Şahlar MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri namizədi

Anzovun təqribən son iki-üç əsrlik tarixi məlumdur. Kəndin yaşlı insanları və qədim kənd məzarlığı bu barədə dürüst faktlar verir. Kənd məzarlığında əsasən orta əsrlərə aid qəbirlər mövcuddur. Lakin bəzi qəbir daşlarının əsasında qədim albanlara məxsus xaç şəkillərinə rast gəlinir. Deməli, bu ərazilər yaşayış məskəni kimi hələ o dövrdə mövcud idi. Q.Qeybullayev "Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixindən" əsərində XIX əsrdə Peştəsər dağ silsiləsinin cənub-qərb hissəsində Albani adlı kəndin mövcud olduğunu qeyd edir. Müəllif yaxınlıqdakı Arvana yaşayış məntəqəsini Alvana şəklində göstərir və qeyd edir ki, qədim türk dilləri üçün v səciyyəvi səs deyil (b>v). Bu adlar heç şübhəsiz ki, albanlarla bağlıdır. *Alvana//Arvana* toponiminin ərəb dilindəki "*erkək cinsli dəvə*" ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Q.Qeybullayev yazır: "Cənubi Azərbaycanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Alvan və Alvanaq adlı yaşayış məntəqələri vardır... türk albanlarının bir hissəsi talışların ulu əcdadları sayılan kaduslarla bir ərazidə yaşayırdı. Bu ərazi Avropatənaya məxsus idi". Antropoloji quruluş və dillərin genemorfologiyası da bu fikri təsdiq edir. Belə bir fikir də qeyd olunur ki, Gültigin abidələrində "*tolis xalqı*" kimi adı çəkilən indiki talışlar Gilanın Yəmən kəndindən bura köç edəblər. Belə çıxır ki, qədim tolislər assimilyasiyaya uğrayıb talış dilində danışılar... Əgər farsların güclü təsiri olmuşdursa, niyə tolislər farsca deyil, məhz talış dilində danışır?! Talışların indiki Pornayım ərazisində müəyyən dövr ərzində mövcudluğunu inkar etmək olmaz. Bu o dövr idi ki, bədnam Türkmənçay müqaviləsindən sonra qacarların köməyi ilə Zuvand mahalının bir hissəsi Mir Mustafa xanın (oğlu Həsən xanın) tabeliyinə verilmişdi. Bu addım rusların nüfuzunu zəiflətmək məqsədini güdüdü. Ərazidəki bir çox mikrotoponimlər talışların Pornayım arealında mövcudluğunu təsdiq edir. Məsələn: *Roypoja/Roypoca-Poca yolu*, *Pallapoya/Pəlləpoca-Paldlı poca*, *Pəlləbir/Bəlləbur-Tikanlı palıd*, *Sığoni-Daş bulaq* və s. bu fikri Cənubi Azərbaycanla həmsərhəd olan ərazilərə şamil etmək olmaz. Bu ərazilərdə yaşayan yerli əhali talışlarla deyil, məhz Ərdəbil və Qarabağla əlaqə saxlayırdı. Bunu həmin arealdakı türkmənşəli toponim, Ərdəbil ləhcəsi ilə eyniyyət təşkil edən Yardımlı (*Sivdaş*) şivələri və digər faktlar sübut edir.

Anzov toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Yerli sakinlər Anzov sözünü talış dilində "*çox sulu yer*" anlamında izah edir. Anzov sözünü "ənc" və "ov" komponentlərinə ayıraraq, "çoxlu su olan yer" mənası aydın olar. Biz bu fikrin yanlış olduğu qənaətindəyik. XIX əsrin ortalarında aparılmış araşdırmalara görə kənddə cəmi 5 ailə olub. Mütəxəssislər adın Anzo variantına üstünlük vermiş və talış dilində "*iki yarıqan arasında yerləşən kiçik torpaq sahəsi*" kimi mənalandırılmışdır. Əvvəla, "ənc" sözü sırf Yardımlı şivəsində işlənir. Ona görə də birinci

komponentdəki sözün talış dilində izah olunması yanlışdır. İkinci fikir də həqiqətə uyğun deyildir. Anzo//Anzov sözünün "kiçik torpaq sahəsi" anlamında izahı qətiyyənlə inandırıcı görünür. Hətta talış dili üzrə mütəxəssislər də toponimin bu şəkildə izahını qəbul etmir. Mütəxəssislər Lerik rayonunda Çayrud sovetliyində yerləşən Anzolu kəndinin əsasını Yardımlıdakı Anzov kəndindən çıxmış ailələrin saldığını qeyd edir. Anzolu "*Anzovdan gəlmələr*" kimi göstərilir. Maraqlı cəhət odur ki, Yardımlıdakı anzovlular türkcə, Lerikdəki anzolular (Anzoli) isə talış dilində danışılar. Lerik rayonundakı soydaşlarımız özlərini tırk/türk sayır və yəməndən köç etdiklərini bildirirlər. Qeyd edək ki, Yardımlı şivələri konservativ xüsusiyyət daşıyır. Nəinki ayrı-ayrı kəndlərin, hətta hər bir tayfanın özünün spesifik şivə xüsusiyyəti mövcuddur. Fərqli cəhətlər əsasən fonetik və leksik səviyyələrdə baş verir. Yardımlı-Lerik ərazisində maraqlı faktlardan biri ərəllər üzrə adların verilməsidir. Məsələn, *Zuvand*, *Piran*, *Orand*, *Dirxlı (Lerik)*, *Pornayım*, *Orat*, *Sivdaş*, *Təklə (Yardımlı)* və s. Qeyd edək ki, *Zuvand*, *Orand/Orat/Oyrot*, *Dirxlı/Diriqli(Dertk)* və *Pornayım//Porneyim (Pornək)* türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Təklə tayfası haqqında bir qədər ətraflı. **Təklə** Ağsu rayonunun Qaraqoyunlu inzibati ərazi vahidində kənd adıdır, Şirvan düzündə yerləşir. Masallı, Cəlilabad, Kürdəmir və Qobustanda oykonim adıdır. Şahsevən tayfa birliyinə daxil olan təkləlilər səlcuqların təklə tayfasının adı ilə bağlıdır. Əvvəllər Türkiyədə yaşamış təklə tayfası Qazı xanın başçılığı ilə 1540-cı ildə I Təhmasibin (1524-1576) itaətini qəbul etmiş Şahsevənlərin tərkibinə daxil olunmuşdu. XIX əsrin mənbələrinə görə, təkləlilər Mil və Qarabağ düzlərində 14 tirə və müxtəlif nəsillərdən ibarət idilər. Sonralar onlar bir neçə qola ayrılmışdır. Azərbaycan ərazisində təklə etnonimi vasitəsilə yaranmış oronimlər də mövcuddur. *Təklə dərəsi* (Masallı rayonu) *Təklə dağı*, *Təklə tapəsi* (Cəlilabad rayonu) və s. Əvvəllər Yardımlıda kənd adı olmuş Təklə hazırda zona-areal adında qalmaqdadır. İndiki Yardımlı ərazisinə – qədim sakların yaşayış məskənlərindən biri olan Sakılkana-Soxulcan bölgəsinə təkləlilərin gəlişi təqribən 300-350 ilə təsadüf edir. Qatı şivə tərəfdarları olan təkləlilərin Yardımlıya Əfqanıstan ərazisindən gəldiyi söylənilir. Piran isə pir və ocaqlarla bağlı yaranmış yer adı olub "*Pirlər*" deməkdir. Yeri gəlmişkən, F.Gilərbəqli "Batini-Quran" əsərində "pirlər"i "firon"la əlaqələndirir. Pornayım toponimi isə fars dilində "*bol nemətli yer*" anlamında izah edilir ki, bu da yanlışdır. Biz bu sözün nə üçün areal adında qaldığına aydınlıq gətirmək istədik. Yuxarıda qeyd etdik ki, *Zuvand*, *Orand//Orat*, *Porneyim* etnonimik toponimlərdir. Zuvand bölgəsi hazırda Lerik rayonunda türklər yaşayan ərazinin bir hissəsidir. Bu fikri Yardımlı ərazisindəki Pornayım da aid etmək olar. XIX əsrin II yarısında Yardımlı Zuvand nahiyəsi tərkibində Lənkəran qəzasının tabeliyində olub. Məhz Pornayım/Porneyim arealında, o cümlədən Anzov (*Zivirs*), keçmiş *Baltəbər* bölgəsində (Hamarkənd sovetliyi) rast gəlinən bəzi talışdilli mikrotoponimlər Lənkəran xanlığının yaranmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Köçəri həyat tərzindən bu dövrdə Pornayımın türklər sayca azlıq təşkil edirdi. Bunu XIX əsrə aid "Qafqaz təqvimi" və SMOMPK.XXV c. də

sübut edir. Pormak və oyrotların izlərinə Cəlilabad ərazisində də rast gəlinir. Hazırda Cəlilabad rayonunda Pormayın adlı kənd mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, mütəxəssislər indiki Anzov toponiminin "Anzo" variantına üstünlük veriblər və bu, düzgün nəticədir. Ən azı Lerikdəki Anzoli oykonimi də bunu sübut edir. Hazırda yerli əhali kəndin adını Anzo şəklində tələffüz edir. Deməli, burada "ov" (su) komponentindən söhbət gədə bilməz. Fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə etmək üçün paralellər aparaq. "An"-la başlayan çoxlu yer adları mövcuddur. Məsələn, Anzır/Anzol (Naxçıvan MR), Andzov (Qafqazda), Ənzəli (İran), Anzob (Tacikistan), Anbubu (Astara), Anbu Anzolu/Anzoli, Andurma, Ançaqov (Lerik) və s. Bu oykonimlərin tərkibindəki "an" (Anbubu, Anbu, Andurma, Ançaqov) taltış dilində izah olunur. Anzır, Anzo, Anzoli toponimlərinin kökü isə heç şübhəsiz ki, *anza/əncə* və *əncə* ilə bağlıdır. İran ərazisindəki Ənzəli toponiminin kökü *anza/əncə* ilə əlaqədardır. Bölgədə eyni adda oyun adı da mövcuddur.

Dilçilik ədəbiyyatında Anzob (Tacikistan) və Anzo/Anzo toponimləri "*çatınkeçilən*", "*dar*", "*mağara*" anlamı da (Qafqaz dillərində) izah edilir. Anzovun coğrafi şəraiti bu fikri təsdiq etmir. Bundan başqa, Yardımlı bölgəsinə Qafqaz dillərinin təsiri ola bilməzdi. Bəs onda bu toponimin "*anza*", "*əncə*" ilə nə əlaqəsi var? Naxçıvan ərazisindəki Anzır//Anzol oykonimi (sifət+isim) coğrafi əlamətə görə verilən addır. İki komponentdən ibarət olan bu sözün (*anza/əncə* və *ir/yer*) müasir dil baxımından daşılması və əhəng sabitliyi toponimin qədim türk mənşəli olduğunu sübut edir. Dildə *z~c* və *a~ö*, *o~ö* səs keçidlərin mümkünlüyünü nəzərə alsaq, toponimin "öndə yerləşən yaşayış yeri", "öndəki yer" anlamı aydın olar. Yardımlı ərazisindəki *Oncakələ* oykoniminin izahı da ("Öndəki" qala) bu fikri təsdiqləyir. Təhlil və müqayisələr göstərir ki, Anzo/Anzov və Anzoli/Anzolu yer adlarının tərkibindəki "*anza*" sözü türkmənşəlidir. Dildəki *c~z* səs keçidini də bura əlavə etsək, toponimin türk-oğuz tayfalarından olan *əncə/əncək-lə* bağlı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Qədim türkcə "*ənuq*" "*irəlidə gedən*", "*öndə dayanan*" (cərgədə, döyüşdə) və *sak*, *çak* "oyaq", "hüşyar", "diribaş" sözlərindəndir. Həqiqətən də sözügedən kənd camaatının zəhmətkeş və əzmkarlığı bu fikri təsdiqləyir. XIX əsrə aid mənbələrdə Anzo/Anzov yaşayış məntəqəsinin əvvəlki adı Zivirs şəklində qeyd olunur. Bu toponiminin izahını heç şübhəsiz ki, türk dillərində axtarmaq lazımdır. Fikrimizcə, əhalisi təmiz türkmənşəli olan Lerik-Yardımlı ərazisindəki *Züvüç*, *Zevin*, *Zövnə* və *Zivirs* yer adlarının kökü *Zuvandla* bağlıdır. Fikrimizcə, Osyedərə i.ə.v.-də yerləşən *Züvüç* sözünün İran dillərindəki *zif/zöv-lə* (*dar dərə*, *yarğan*) əlaqəsi yoxdur. *Zuvand* mənbələrdə türk tayfası kimi *Zuvan* şəklində qeyd olunur. Toponimin tərkibindəki [d] oğuz dillərinə məxsus səstərqi hadisəsidir. Həmin hadisəni yaxınlıqdakı *Orand* yer adında da müşahidə etmək olar. *Zuvandla* bağlı yer adları mövcuddur. *Zuvandlı* oykonimi Masallı rayonunun Güllütəpə i.ə.v.-də kənd adıdır, Burovar silsiləsinin ətəyində yerləşir. Əvvəllər (XIX əsr) Lerikdə kənd adı olan *Zuvand* Masallının əvvəlki adı olub. *Zuvandlı* "*Zuvanddan gəlmələr*" kimi izah olunur. *Zuvandlı* oykonimi 2001-ci ildə "Yeni Zuvand" kimi rəsmiləşib.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİNİN MƏTNİNDƏN DƏRSLƏRDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

Azərbaycan dövlətinin, onun müstəqilliyinin və milli birliyinin müqəddəs rəmzlərindən biri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnidir. Bayrağımız və gerbimizdən fərqli olaraq, bu dövlət rəmzi poetik sözlə, gözəl bir mətnlə ifadə olunmuşdur. Azadlığı, müstəqilliyi həyatın ən gözəl və ən qiymətli neməti kimi qiymətləndirən ölməz şairimiz Əhməd Cavadın sözlərini yazdığı və gözəl sənət əsərləri ilə məşhur olan, dünya şöhrətli bəstəkarımız, xalqın qəlbində və ürəyində silinməyən iz salan əbədiyaşar Üzeyir Hacıbəyovun musiqisini bəstələdiyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni hər birimiz, bütövlükdə hamımız üçün əziz və müqəddəsdir. Təhsilin məzmununun yüksəldilməsində, onun müstəqil dövlət siyasətinin başlıca prinsiplərindən biri olmasında, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılmasında, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətlərinin ifadə edilməsində, dövlətimizə və dövlətçiliyimizə məhəbbət hissənin artırılmasında belə mətnlərdən didaktik material kimi istifadə edilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

Müəllim tədris zamanı müxtəlif tipli və rəngarəng didaktik materiallar üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etməlidir. Bu məqsədlə şagirdlərin hər gün eşitdikləri və ya oxuduqları Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni üzərində iş aparmaq olduqca faydalıdır. Orta ümumtəhsil məktəblərinin hər bir sinfində və istənilən dərstdə himnimizin mətnindən, əzəmətli musiqisindən, onun istedadlı müəlliflərindən söz açmaq imkanları genişdir. Pedaqoji prosesin intensivləşdirilməsi, şagirdlərin fəallığının artırılması, təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün interaktiv təlim üsullarından istifadə olunması olduqca faydalıdır. Dərstdə şagirdlərin müstəqilliyi və fəallığı təmin olunduqda onlar mövzunu şüurlu dərək edir, mənimləmə asanlaşır, uzun müddət yadda qalma təmin olunur, şagirdlər psixoloji cəhətdən inkişaf edir, şəxsiyyətcə formalaşırlar.

Bu yazıda mən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnidən digər fənlərin öyrədilməsində deyil, yalnız Azərbaycan dili dərslərində necə istifadə olunması imkanları və yollarından bəhs edəcəyəm. Hər hansı bir mətn üzərində dilin bütün bölmələri üzrə iş aparmaq, təhlillər etmək mümkündür.

Üzərində iş aparılacaq mətn seçilərkən onun haqqında müəyyən məlumatlar verilməsi, məhz niyə o mətnin seçilməsi ilə bağlı şagirdlər bilgiləndirilir. Himn haqqında da məlumat verərkən ilk növbədə digər dövlət rəmzlərimiz – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı və Gerbi xatırladılır.

Bildirilir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin öz bayrağı olmuşdur. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə həmin bayraq yenidən xalqımıza qaytarılmışdır. Üçrəngli dövlət bayrağımızdakı mavi rəng türkcülüğün, qırmızı rəng demokratiyanın, yaşıl rəng isə İslamın simvoludur. Bayrağımızdakı aypara və səkkizguşəli ulduz isə Ay və Günəşə işarə olan dünyəvilik rəmzidir.

Gerbimiz isə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 19 yanvar 1993-cü il tarixli 460 nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Dövlət gerbimizdəki qalxan müdafiə rəmzidir. Bizim vətənimizi hər zaman müdafiə etməyə hazır olduğumuza işarədir. Dairəvi xətlər üzərindəki ulduz- Günəş, səkkizguşəli ulduzun ortasındakı alov dilləri isə Azərbaycanın odlar yurdu olduğuna işarədir. Dövlət himnində təsvir olunan sünbüllər- bolluq, bərəkət, pahlı yarpaqları- uzunömürlük, əbədilik rəmzidir.

Bütün bu məlumatlar dövlət rəmzlərinizi yaxşı öyrənməyə və himnimizin mətni üzərində aparılacaq işlərə bir hazırlıq mərhələsidir.

Fonetikanın tədrisi zamanı "Danışıq səslərinin növləri", "Sait səslərin növləri və onların qarşılaşdırılması", "Saitlərin uzun tələffüsü", "Samit səslər və onların növləri", "Ahəng qanunu", "Əlifba", "Vurğu", "Heca" və s. bu kimi mövzuların, eləcə də fonetik təhlillərin aparılmasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Himninin mətni üzərində işin təşkili olduqca əhəmiyyətli və gərəkdir. Mətn üzərində işə himnin səsləndirilməsi ilə də başlamaq olar. Şagirdlərə əvvəlcədən tapşırmaq olar ki, dinləyəcəyiniz musiqidə hansı sözdə saitlərin uzun tələffüz edildiyinə diqqət yetirib yadımda saxlayın və onları dəftərlərinizdə qeyd edin. Mahnının mətnində vurğu, saitlərin tələffüzü, ahəng qanunu, heca kimi dil faktlarının müşahidə edilməsini təşkil etmək olar. Çünki mətn səslənərkən sözlərdə vurğu, səslərin uzun tələffüzü, onların ahəngi, heca daha aydın, canlı və təbii müşahidə olunur. Məsələn, sifə tapşırılır ki, himn oxunarkən tələffüzü oxunuşundan fərqlənən sözləri müəyyənləşdirib yazın.

Şagirdlər himn sona çatdıqdan sonra *səndən, tökməyə, şanlı* kimi sözləri dəftərlərində qeyd edirlər. Müəllim həmin sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası, eləcə də digər sözlər üzərində müvafiq işi davam etdirə bilər.

Heca mövzusunun tədrisi zamanı himnin mətnindən istifadə ilə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirək. Şagirdlər öyrənirlər ki, sözlərdə hər bir sait səs bir heca təşkil edir. Bu nəzəri məlumatlarla ibtidai siniflərdən tanış olan şagirdlərə tapşırılır ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnindəki birinci bəndin hər misrasındakı hecaların sayını müəyyənləşdirin. Sonra isə hər bir sətirdə sözlərdəki hecaların sayının rəqəmlərlə işarə edilməsi tapşırılır.

Şagirdlər himnin birinci bəndindəki sözləri rəqəmlərlə işarə etdikdən sonra belə bir mənzərə alınır:

$$4+4=8$$

$$1+3+3+2+3=12$$

$$2+2+1+3+2+3=13$$

$$2+2+1+3+2+3=13$$

$$3+4+2+2=11$$

Onlara tapşırılır ki, əvvəlcə hər misradakı hecaların sayını müəyyənləşdirin, daha sonra isə bənddəki hecaların ümumi cəmini tapın. Nəticə olaraq bildirilir ki, birinci bənddə 57 heca vardır.

Müəllim digər bəndlər üzərində də işi bu cür davam etdirə bilər. Yaxud şagirdləri dörd qrupa bölüb hər qrupa himnin bir bəndi üzərində heca əhəmiyyətlərini aparmağı tapşırmaq olar. Nəticədə bəlli olur ki ikinci qrupdakı şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, himnin ikinci bəndində hər sətirdə 8+8+8+8 olmaqla 32 heca; üçüncü bənddə hər sətirdə 7+7+7+7 olmaqla 28 heca; dördüncü bənddə hər misrada 8+8+7+8+8 heca olmaqla 39 heca vardır. Bütövlükdə himnin mətni 156 hecadan ibarətdir. Himnin sözlərindəki hecaların rəqəmlərlə ifadəsi ona görə əhəmiyyətlidir ki, müəllim rəqəmlərə əsasən hansı sətirdə, neçənci bənddə, kimin hecalanmada səhvə yol verdiyini asanlıqla görür və yerində düzəlişlər aparır. İşin belə təşkilinin ikinci əhəmiyyəti isə budur ki, dil dərslərində də şagirdlərin riyazi təfəkkürü inkişaf etdirilir, riyaziyyatdan qazandıqları biliklərdən Azərbaycan dili dərslərində də istifadə etmək imkanlarının mövcudluğu dərk olunur. Dövlət himninin hər bir bəndi üzrə heca ilə bağlı aparılmış işi aşağıdakı istiqamətlərdə davam etdirməklə şagirdlərin təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdırmaq olar. Bu məqsədlə aşağıdakı kimi çalışma nümunələrindən sinif və ya ev tapşırığı kimi istifadə olunması faydalıdır.

Çalışma 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin birinci bəndindəki hecalardan neçəsinin qalın, neçəsinin isə incə saitli olduğunu müəyyənləşdirin (24 qalın, 33 incə saitli heca).

Çalışma 2. Himnin mətnindəki 1,2,3 və 4 hecalı sözlərin sayını dəqiqləşdirin (1 hecalı 12 –söz, 2 hecalı-30 söz, 3 hecalı 16 söz, 4 hecalı 9 söz, cəmi: 67 söz)

Fonetikanın tədrisində dövlət himnimizin mətnindən istifadə etmək imkanları daha çoxdur. Bu məqsədlə verilmiş aşağıdakı çalışma nümunələrindən istifadə olunması əhəmiyyətlidir.

Çalışma 3. Himnin ilk bəndində sait səslərdən biri yoxdur. Bu hansı saittir?

Çalışma 4. Axırıncı bənddə kar samitin iştirak etdiyi neçə heca var?

Çalışma 5. Mətdəki sözlərdən hansının vurğusu himn oxunarkən öz yerini dəyişir?

Çalışma 6. Himnin dördüncü bəndindəki sözlərdə vurğulu hecaları müəyyənləşdirin.

Çalışma 7. Azərbaycan əlifbasındakı hərfi yuxarıdan aşağıya doğru (şaquli istiqamətdə) yazın. Dövlət himnimizin mətnindən əlifbanın hər bir hərfi ilə başlayan bir söz seçib aid olduğu hərfin qarşısında qeyd edin. Mətdə hansı hərfi ilə başlayan sözlərin olmadığını müəyyənləşdirin. (Əlifbanımızdakı

18 hərf himnin mətnindəki sözlərin əvvəlində işlənib, 14 hərf isə heç bir sözün əvvəlində işlənməyib).

Çalışma 8. Himnin mətnindəki kar samitlərin altından bir düz xətt çəkin.

Çalışma 9. Sözləri Əhməd Cavadə aid olan himndə hansı sözlərdə k-y səslərinin əvəzlənməsini müşahidə etdiniz?

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnindən (ARDH) leksikanın tədrisində də geniş və səmərəli istifadə etmək imkanları vardır.

“Söz və onun leksik mənası”, “Sözün həqiqi və məcazi mənası”, “Omonimlər”, “Sinonimlər”, “Antonimlər”, “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər” və s. mövzuların tədrisində dövlət himninin mətnindən faydalanmaq, ondan didaktik material kimi istifadə etmək imkanları çoxdur.

Himnin mətnində *hazırız*, *qadınız*, *məsud*, *hifz etmək*, *müştəq* kimi sözlər vardır ki, şagirdlər onların ya şəkilçiləri (*hazır+ız*, *qadın+ız*), ya da sözlərin semantikasi ilə yaxından tanış deyillər. Ona görə də, mətndəki *hazırız*, *qadınız* kimi sözlərdə *-ız*, *-iz* şəkilçilərinin Azərbaycan dilindəki *-ıq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* şəxs şəkilçilərinin yerində işləndiyi xatırladılır. Həmin şəkilçilər türk dilində bu gün də çox işləkdir. Məsələn, *Biz bu fikirdə deyiliz. Biz dövişə hazırız*. Bu cümlələrdə deylik, *hazırız* sözləri ana dilimizdəki deyilik, *hazırız* sözləri ilə eyni anlamıdır. Şagirdlərin marağını nəzərə alıb bu mövzunu türk dili ilə əlaqəli şəkildə davam etdirmək olar.

ARDH-dəki *məsud*, *hifz*, *müştəq* sözləri alınma olduğu üçün mənalарını anlamaq çətinlik təradir. Müəllim bu sözləri şagirdlərin özlərinin izahlı lüğətdən tapmasına say göstərməlidir. Yaxud, həmin sözlər müəllimin özü tərəfindən açıqlanaraq şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Qeyd olunur ki, *məsud*, *hifz*, *müştəq* sözləri ərəb dilindən dilimizə daxil olunmuşdur. *Məsud* sözü sifətdir, xoşbəxt, baxtiyar, xürrəm sözləri ilə sinonimdir. *Hifz* sözü isim olmaqla qorumaq, mühafizə etmək kimi anlamları bildirir. *Müştəq* sifəti isə arzulayan, can atan, həsrətində olan mənalарını bildirir. Bu sözlərin ifadə etdiyi mənalарı dəqiqləşdirmək, yadda saxlamaq üçün ayrı-ayrı cümlələrdə işlətmək faydalıdır.

Sinonimlər mövzusunun tədrisinə 3 saat vaxt nəzərdə tutulub. Bu saatların birində ARDH-dəki sözlər üzərində sinonimlərlə bağlı aşağıdakı şəkildə iş aparılır.

Müəllim himnin mətnindəki sinonimlik təşkil edən *qəhrəman*, *övlad*, *vətən*, *şanlı*, *sinə*, *hərb*, *gülüstan*, *can*, *məhəbbət*, *namus*, *yüksəltmək*, *ötrü*, *gənc* sözlərini üç və ya dörd variantda kartlara yazıb ayrı-ayrı qruplara verir (bunu şagirdlərə ayrı-ayrılıqda da paylamaq olar): şagirdlər qruplara bölünür və onlara belə bir tapşırıq verilir, müəyyən edilmiş vaxt ərzində həmin sözlərin daha çox sinonimini tapın. Şagirdlər qrup halında həmin sözlərə çox həvəslə sinonimlər anlamaqla axtarırlar. Sözsüz ki, hər bir qrup verilmiş sözlərə sinonimlər tapacaq. Lakin müəllim və ya şagirdlərin özlərindən təşkil edilmiş münisflər heyəti kimin daha çox və düzgün sinonimlər yazdığına üstünlük verərək qiymətləndirmə aparmalıdır. Sonda ümumiləşdirmə apararaq müəllim mətnindəki sözləri yenidən sinif qarşısında oxuyur və şagirdlər hər

sözə sinonimlər söyləyirlər. Şagirdlərin fəallığı ilə mətndəki sözlərin aşağıdakı sinonimləri müəyyənləşdirilir:

Qəhrəman-igid, qoçaq, casur, qorxmaz; *Övlad*-uşaq, bala, oğul-qız; *Vətən* -ölkə, məmləkət, yurd, məskən; *Şanlı*-möhtəşəm, əzəmətli, şöhrətli; *Sinə*- döş, köks, qoyun; *Hərb*-müharibə, dava, döyüş, vuruş; *Gülüstan*-çiçəklik, güllük, çəmənlik, güzlərliq; *Can*-bədən, ruh, ürək, könül, əndam; *Məhəbbət*-eşq, sevgi, həvəs, bağlılıq; *Namus*-ismət, qeyrət, heysiyyət, həya, abır; *Yüksəltmək*-ucaltmaq, qaldırmaq, tanımaq, şöhrətləndirmək; *Ötrü*-üçün, görə; *Gənc*-cavan, yeniyetmə, həddi-bülüğa çatmış adam;

Antonimlər və omnimlərin öyrədilməsində də ARDH-nin mətnindəki sözlərdən istifadə etmək imkanları vardır. Bu məqsədlə aşağıdakı çalışmalardan istifadə edilir:

Çalışma 1. Dövlət himninin mətnindəki hansı sözlərə antonimlər tapa bilərsiniz?

Çalışma 2. *Qəhrəman*, *vətən*, *məhəbbət*, *hərb*, *gənc* sözlərinə əvvəlcə antonimlər tapın, sonra isə tapdığınız sözləri cümlələrdə işlədin.

Çalışma 3. ARDH-nin mətnində omonim ola bilən sözləri müəyyənləşdirin.

Şagirdlər birinci çalışmanın şərtini yerinə yetirərkən *qəhrəman*-*qorxaq*, *vətən*-*qürbat*, *məhəbbət*-*nifrət*, *hərb*-*sülh*, *gənc*-*qoca*, *cavan*-*yaşlı*, *ahil* kimi antonimləri müəyyənləşdirirlər.

Omonimlərlə bağlı verilmiş üçüncü çalışmanın yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlər nisbətən çətinlik çəkirlər. Lakin müəllim onlara kömək məqsədilə *şan*, *cümlə*, *an*, *can*, *qan* sözlərinin omonim ola biləcəklərini söyləyir. Şagirdlər şifahi, eləcə də yazılı şəkildə müəyyənləşdirirlər ki, *şan* sözü həm şöhrət, ad-şan, həm də anların bal yığmaq üçün hazırladığı xüsusi yer, pətək mənalарını bildirir. Beləliklə, onlar *cümlə* sözünün iki mənada: a) bitmiş fikir ifadə edən söz və ya söz birləşməsi, dil vahidi; b) hamısı, bütün, yaxud məcmu mənalарını; *an* sözünün:

a) ən qısa, cüzi bir zaman ; b) yada salmaq, anmaq, xatırlamaq mənalарını, *can* sözünün a) bədən; b) sevgili; c) əzizləmə mənalарını; *qan* sözünün isə: a) damarlarda dövr edən qırmızı maye; b) anlamaq, başa düşmək, qanmaq mənalарını bildirdiyini müəyyənləşdirirlər.

Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı ilə bağlı mövzuların öyrədilməsində də ARDH-nin mətnindən istifadə etmək imkanları vardır. Belə ki, kök və şəkilçi, eyniköklü sözlər, sözlərin quruluşca növləri və digər mövzuların tədrisində himnin mətnindən istifadə etmək imkanları mövcuddur. Dövlət himninin maqnitofon, videomaqnitofon və ya kompyuter vasitəsi ilə sinifdə səsləndirilməsi nəzərdə tutulur. Himnin səsləndirilməsindən əvvəl müəllim şagirdlərə məqsəddən asılı olaraq müxtəlif tapşırıqlar verə bilər. Məsələn, himni diqqətlə dinləyib düzəltmə sözləri yadımızda saxlayın, hal şəkilçili sözləri müəyyənləşdirib söyləyin, himnin mətnində mənsubiyyət şəkilçilərinin olub olmadığını müəyyənləşdirin və s.

Şagirdlər belə çalışmaları icra edərkən həm görmə, həm də eşitmə yolu ilə qrammatik məşhurları seçmək, fərqləndirmək keyfiyyətlərinə yiyələnirlər.

Morfologiya bəhsinin tədrisində ayrı-ayrı mövzuların ARDH-nin mətnindən istifadə edilməsi imkanları da genişdir. Mətdəki sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırmaq və yaxud hər hansı bir nitq hissəsinə aid sözləri seçib onların qrammatik əlamətlərini şifahi şəkildə şərh etməyi tapşırmaq olar.

Himnin səsləndirilməsi zamanı müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi mümkündür. Məsələn, himn səsləndirilməmişdən əvvəl şagirdlərə aşağıdakı kimi sual və tapşırıq vermək olar:

1. Himni diqqətlə dinləyib istmin hal şəkilçilərini qəbul etmiş sözləri müəyyənləşdirin.

2. Himnin mətnindəki sifətlərin quruluşca hansı növdə olduğunu söyləyin.

3. Mətdə əvəzliyin hansı mənə növlərinə aid sözlərlə qarşılaşdınız?

4. Himni dinləyin və felləri müəyyənləşdirib yazın.

5. Mənsubiyyət şəkilçili sözləri dəqiqləşdirin, onların neçənci şəxsə mənsub olduqlarını söyləyin və s.

ARDH-nin mətnində sintaksislə əlaqəli işin təşkili üçün də geniş imkanlar var. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, onun quruluşu, həmçinin üzvlü cümlələr, söz birləşmələri, xitablar və s. kimi mövzuların tədrisində himnin mətnindən istifadə etmək imkanları genişdir. Yalnız məqsəddən asılı olaraq lazımı məqamda himnin mətnindəki söz birləşməsi və cümlələri tədrisə cəlb etmək olar.

Müxtəlif lingvistik təhlillərin aparılmasında, sözlərin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin mətnindən istifadə etmək dilimizə, dövlətimizə, dövlətçiliyimizə, onun müqəddəs rəmzlərinə gənc nəsildə hörmət, məhəbbət və sadiqət hissləri aşılamağın ən gözəl nümunəsidir.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2009-cu il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

LİRİK ŞEİRLƏRİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,

Bakı şəhərindəki 162 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə apardığımız eksperiment müxtəlif ədəbi növdə olan əsərləri əhatə etmişdir. Bu məqalədə lirik şeirlərin məzmununun öyrənilməsi üzrə təşkil edilmiş müxtəlif növ işin bir variantı işıqlandırılmışdır.

Tədrisinə 2 saat ayrılan "Ceyran" qoşmasının həm məzmununun öyrənilməsi, həm də təhlili yeni texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilmişdir.

Birinci dərs.

Mövzu: S.Vurgunun "Ceyran" qoşmasının məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: - şeirin məzmununun öyrənilməsi, ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvürün yaradılması;
- vətənimizin bənzərsiz təbiəti, nadir heyvanları barədəki məlumatın zənginləşdirilməsi;
- tükənmək təhlükəsi olan nadir heyvanlara qayğının göstərilməsinin, onların qorunmasının zəruriliyi barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;

İş forması: cümlük şəkildə iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

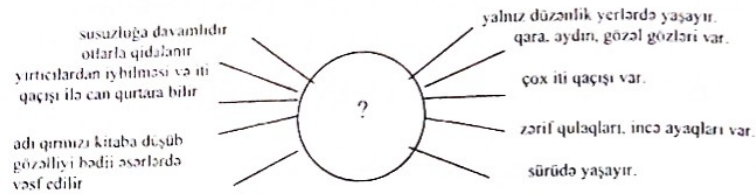
Metod, priyom və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, beyin həmləsi, tədqiqat, ifadəli oxu.

Təchizat: - Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006. səh.227-229;

- iş vərəqələri;
- bədii söz ustasının ifasında "Ceyran" qoşmasının lent yazısı;
- ölkəmizdə yaşayan nadir heyvanların və quşların rəngli şəkilləri.

Sövdətmə, problemin qoyuluşu.

Şagirdlərin diqqətini lövhədə çəkilmiş aşağıdakı cədvələ yönəldir və onlara düşünməyi, sual işarəsinin yerini tutmalı olan sözü – canlının adını müəyyənləşdirməyi xahiş edirəm.

Yazılanları diqqətli oxuyan şagirdlərə parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparmağı təklif edirəm. Çox tezliklə səslər eşidilir, əksəriyyət "ceyran" sözünün üzərində dayanır və israr edir. Şagirdləri tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə və tədqiqata hazırlamaq məqsədilə aşağıdakı sualların əsasında müsahibə aparıram:

1. "Ölkəmizin təbiəti bənzərsiz, quşlar, heyvanlar aləmi isə zəngindir" fikrini necə əsaslandırarsınız?
2. Ceyranın, eləcə də təbiətimizin bəzəyi olan bir sıra digər heyvanların adının qırmızı kitabə düşməsinin səbəbi nədir?
3. Bir sıra quşlara, heyvanlara qayğı göstərmək, qoruqlarda bəsləyib saxlamaq nə üçün vacibdir?
4. Vətənimizin təbiəti, nadir quşları, heyvanları haqqında bayatı, atalar sözü və s. bilirsinizmi?

Müsahibə tamamlandıqdan sonra şagirdləri tədqiqat sualının formalaşdırılmasına yönəltmək üçün mühüm saydığım sualı verirəm: Təbiəti, onun nadir gözəlliklərini, quşlar, heyvanlar aləmini qorumaq üçün nəyi ən mühüm şərt hesab edirsiniz?

Şagirdlərin rəyi dinlənir və bundan çıxış edilərək tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı:

Ceyranın adının dillər əzbəri olmasına və tükənmək təhlükəsinin yaranmasına səbəb nədir?

Şagirdlərin fərqli mülahizələri – fərziyyələr dinlənir və qeyd olunur.

Sinfə müraciət edirəm:

- Haqiqəti aşkara çıxarmaq üçün araşdırma aparmalısınız. Bizim üçün vasitə S.Vurğunun "Ceyran" şeiri olacaqdır. Bu əsəri mükəmməl mənimsəməklə çox mətləbləri anlayacaqsınız. Gəlin ilk növbədə həmin qoşmadan bir parçanı dinləyək. Maqnitofonu işə salıram, M.Sadiqovanın ifasında şeirin ilk iki bəndi dinlənir¹. Sonra şagirdlərə şeirin bütövlükdə məzmunu ilə tanış olmağı təklif edirəm². Mətn fərdi qaydada oxunduqdan sonra tədqiqatın aparılması mərhələsinə keçilir.

¹ Bədii söz ustasının ifası yazılmış lent yazısını əldə edə bilməyən müəllimlər özləri iki bəndi ifadəli oxuya bilərlər.

² Dövlət televiziyaşının müxtəlif qoruqlarda lentə aldığı mənzərələrdən bir neçə kadrın (bunu kompyuterin köməyi ilə də həyata keçirmək olar) nümayiş etdirilməsi dərslin maraqlı olmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlər artıq onlara məlum olan qaydalardan birini tətbiq etməklə qruplara bölünürlər. Hər qrupa əvvəlcədən hazırladığım iş vərəqəni təqdim edirəm. İşin icrasına ayrılan vaxt (bu, sinfin səciyyəsinə, şagirdlərin yeni qayda ilə işləməyə necə alışmalarından asılı olaraq fərqli olur) lövhədə yazılır. Eksperimentin gedişində istifadə olunan iş vərəqələrinin bir variantı aşağıdakı formada olmuşdur:

I qrup

Aşağıdakı bəndləri bir daha diqqətlə oxuyun və tapşırıqə cavab hazırlayın.

Yerdən ayağımı quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamlı düzüb
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?

Əzəldən meylini salıb çöllərə,
Bəxtini tapşırıdın bizim ellərə,
O qara gözlərin düşdü dillərə,
Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran?

Tapşırıq.

1. Oxuduğunuz parçada ceyranın hansı əlamətləri və keyfiyyətləri əks olunub?
2. "Bəxtini tapşırıdın bizim ellərə" misrasındakı ifadə olunmuş fikri aydınlaşdırın.
3. Şair ceyranın gözəlliyini uğurla çatdırı bilməşdimi? Bunun üçün hansı vasitələrdən istifadə etmişdir?
4. Ceyranın iti qaçışı necə, hansı vasitələrlə ifadə olunmuşdur? (suala cavab hazırlayarkən dərslərinizin 229-cu səhifəsindəki "Bənzətmə" başlıqlı mətnlə tanış olmağınız vacibdir).
5. Oxuduğunuz parçadakı hansı sözlər, ifadələr sizin üçün yeni və maraqlı oldu, onlardan hansılarını nitqinizdə işlətməyə çalışacaqsınız?

II qrup

Aşağıdakı bəndləri yenidən diqqətlə oxuyun və tapşırıqə yerinə yetirin.

Bir məsəl qalmışdır ata - babadan:
Uçarda turadır, qaçarda ceyran,
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!

Sükuta qarq olmuş ürəyimlə mən,
Keçirəm yenə də Muğan çölündən,
Yanımda balası, yağış gölündən,
Əyilib su içir bir ana ceyran...

Tapşırıq:

1. "Uçarda turadır, qaçarda ceyran" – misrasında ifadə olunmuş fikri necə başa düşürsünüz?

2. Ceyranın şöhrətinin "hər yana" yayıldığını deməkdə şair haqlıdır? Niyə?

3. İkinci bənddəki mənzərəni (ovçu paltarında, tüfəngli şairi və yanında balası yağış gölündən su içən ceyranı) təsəvvürünüzü canlandıraraq əlavələrinizlə birlikdə təsvir edin.

4. Sizə təqdim olunan şəkillərə əsasən ceyranla maralın xarici görünüşlərini müqayisə edin.

III qrup

Şeirdən verilmiş aşağıdakı bəndləri diqqətlə oxuyun, tapşırıqğa cavab hazırlayın.

Elə ki, son bahar min büsat qurur,
Kolları – kolları yıxıb uçurur,
Sıxlaşıb bir yerdə baş – başa durur,
Düşəndə çovğuna, borana ceyran.

On addım kənarında yatmayıb təkə,
Gəzinir, oylağa baş çəkə - çəkə,
Gələn qaraltıdır, yoxsa tənlükə?
Bir özünə baxır, bir ona ceyran.

Tapşırıq:

1. Oxuduğunuz parçada diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu? Səbəbini izah edin.
2. "Son baharın" – payızın sərt üzü şeirdə öz əksini necə tapıb? Şair bu mənzərəni "çəkmək" üçün hansı vasitələrdən istifadə edib?
3. Birinci bəndin məzmununa uyğun şəkil çəkin. Çovğuna, boran düşən zərif heyvanların təlaşlı görünüşlərini əks etdirməyə çalışın.
4. Ceyran və digər zərif heyvanlar üçün ən ciddi təhlükə mənbəyi, sizcə, nədir?

IV qrup

Şeirə aşağıdakı bəndlərini yenidən diqqətlə oxuyun, sonra tapşırıqğa cavab hazırlayın.

Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən,
O çöllər qızını ayırma bizdən,
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,
Qıyma öz qanına boyana ceyran,
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!..

Tapşırıq:

1. Bu parçada ifadə olunmuş əsas fikri müəyyənləşdirin.
2. Şairin ceyranı "çöllər qızı" adlandırmaqda məqsədi nə olmuşdur? Bu, sizə necə təsir etdi?
3. Ceyranın taleyi ilə bağlı şairin narahatlıq keçirməsinin səbəbini aydınlaşdırın.
4. Bu parçanı şeirin ən uğurlu və təsirli bəndi saymaq olarmı? Olarsa, nə üçün?

Hər qrup öz tapşırığının icrası ilə məşğul olur. Qrupların işini diqqətlə izləyirəm. İşə qeyri-ciddi yanaşan şagirdləri (bələləri, xüsusən ilk vaxtlar – yeni qaydaya alışana qədər çox olur) intizama dəvət edirəm, qrupdaxilində vəzifə bölgüsünün aparılmasına yardımçı oluram, başlıcası isə tapşırıqlardakı ayrı-ayrı tələblərin yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif və səmərəli iş növlərindən, metod və priyomlardan istifadə olunmasına istiqamət verirəm.

İş başa çatdıqdan – tədqiqat tamamlandıqdan sonra dərslərin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup tapşırığın icrasında əldə etdiyi nəticəni təqdim edir. Bütün qruplar bir-birinin işinin məzmunu barədə aydın təsəvvür qazanır. Məna, eləcə də şagirdlərə aydın olur ki, xeyli zəhmət çəkilsə də, bilik və məlumat qazanılsa da, birtərəfli mülahizələr, yanlış nəticələr, zənginləşməsinə, tamamlanmasına ehtiyac duyulan məsələlər də az deyil. Bütün bunlar növbəti mərhələnin üzərinə ağır yük qoyur və onun məsuliyyətlə təşkilini zəruri edir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması

Dərslərin bu mərhələsi mənim üçün həmişə (məvzudan, sinifdən asılı olmayaraq) ağır sınaq olur. Bu mərhələdə, necə deyirlər, hər ağızdan bir avaz gəlir, qısaca bir müddətə, lap elə birca anlığa vəziyyətə nəzarəti itirəndə ələm qarışıq bir-birinə. Deyilən bütün fikirləri faydalı sənəyə yönəltmək və tədqiqat nail olmaq, hansı qrupun daha səmərəli işlədiyini diskussiya ilə müəyyənləşdirmək və s. dərslərin bu mərhələsindəki fəaliyyətimə bir gərginlik gətirir...

Bu mərhələdə mürəkkəblik (oxu: çətinlik) yaradan bir cəhət də odur ki, müzakirə üçün əvvəlcədən hazırlanmış sualların bir qismi, vəziyyətdən asılı olaraq, yaramır. Deməli, müəllim müzakirə prosesinin özündən doğan suallar verməyə məcbur olur. Bu isə müəllimdən ciddi elmi hazırlıq, metodik ustalıq, çevik düşüncə tələb edir. Yaranmış təlimi vəziyyəti (situasiyanı) vaxt itkisinə yol vermədən qiymətləndirən müəllim, necə deyirlər, bədhəstən sual vermək məcburiyyəti qarşısında qalır, irəlicədən hazırladığı sualların bir çoxundan imtina etməli olur.

Mən bu dərslərdə, müzakirə üçün əsasən, aşağıdakı **istiqamətləndirici suallardan** istifadə edirəm:

- Sizcə, şair öz əsərini nə üçün "Ceyran" adlandırmışdır? Ona siz necə ad verərdiniz?
- Sizcə, şairin bu əsəri yazmasına səbəb nədir?
- Ceyran insanları nə üçün cəlb edir, hamının onu sevməsinin səbəbini necə izah edərsiniz?

³ Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, tədqiqatın aparılması mərhələsində vaxt çatışmazlığı özünü göstərir. Müəllim, xüsusən ilk dövrlərdə tapşırıqların yığcam olmasına çalışmalı, tələblərini azaltmalıdır. Şagirdlər yeni qayda ilə işləməyə alışdıqca vaxt bolluğu yaranır, hətta işini tez – ayrılan müddətdən əvvəl tamamlayan qrup digər qrupların işləməsinə mane olur. Bəzi qruplara əlavə tapşırıqların verilməsi məqsədəuyğundur.

- Ceyranın gözəlliyini şair uğurla çatdırı bilmişdirmi? O, buna hansı vasitələrlə nail olmuşdur?

- Sizcə, bu gün bu məzmununda əsərlərin yazılmasına ehtiyac varmı?

- Sizcə, nadir quşlar, heyvanlar, o cümlədən ceyran üçün ən təhlükəli olan hansıdır – insan (ovçu), yırtıcı heyvan, yoxsa çovğun, boran?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə tamamlandıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Şagirdlər son nəticələri (mənim yekun sözümə ehtiyac duyulmur) çıxarırlar:

- vətənimizin zəngin təbiəti, nadir quşlar və heyvanlar aləmi var, təəssüf ki, uzun illər ciddi qorunmadığından insanlar onlarla amansız rəftar etmişlər;

- təbiətimizin qorunmasına, nadir quşlarının, heyvanlar aləminin müdafiəsinə bu gün də ehtiyac var, meşələrin qırılması, tükənməkdə olan quşların, heyvanların gizlincə ovlanması halları az deyil.

- təbiətin bəzəyi olan, gözəlliyi ilə insanları heyran edən ceyrana amansız münasibət S.Vurğunu da narahat etmiş və o, dillər əzbəri olan bu şeirini yazmışdır. Belə əsərlər bu gün də yazılmalıdır, insanların diqqəti bu problemə yönəldilməlidir;

- təbiətin qorunması, xüsusən nadir quşlara, heyvanlara qayğı göstərilməsi hamının – vətəni sevən hər kəsin borcudur.

Qrupların işini aşağıdakı meyar cədvəli əsasında qiymətləndirirəm:

Qrup	Meyarlar				
	Təpşiriq tam və tələblərə uyğun icra edilib	Bir-birini dinləmədə fəal olub	Əməkdaşlıq həyata keçirilib	Ölülələrdə fəal olub (suallar verib, suallara cavab verib)	İş nəzərdə tutulan vaxtda icra olunub
I					
II					
III					
IV					

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

- "Ceyran" şeirini öyrənməyim mənə hansı hisslər və fikirlər oyadı mövzusunda esse yazmaq.

- Ceyrana həsr olunmuş, yaxud onun xatırladığı bir-iki əsərdəki fikirlərə münasibət bildirmək (ceyran nə məqsədlə xatırladılıb, müəllifin başlıca niyyəti nədir).

- Dərslərdəki "Bənəzətə" başlıqlı mətn öyrənmək.

(İlk iki tapşırıqdan biri icra olunur, seçim sərbəstdir).

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Vaqif QURBANOV,

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun dosenti

Jurnalımızın 2008-ci il 4-cü sayında ali pedaqoji məktəblərdə öyrədilən "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" və "Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri" fənlərindən program materiallarının saatlar üzrə bölgüsünün dərc olunacağını bildirmişdik. Bu sayımızda həmin fənlərdən biri – "Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri" barədə mütəxəssis şərhini və program üzrə bölgünü təqdim edirik.

Azərbaycan dilindən Milli Təhsil Kurikulumunda təlimin yeni metodologiyasına uyğun olaraq, məzmun xətləri və təhsil standartları müəyyən edilmiş, interaktiv metodlarla işləyəcək ana dili müəllimlərinin treninqləri keçirilmişdir. Ancaq bütün bunlar dil təliminin əsas problemlərinin həll olunduğunu deməyə əsas vermir. Təcrübənin öyrənilməsindən belə bir fikir formalaşmışdır ki, Azərbaycan dili dərslərinin məzmunu və metodlarını təkmilləşdirməklə bağlı problem məsələləri aradan qaldırmaq mümkün olmasa da, hər halda, hər çoxunu minimuma endirmək mümkündür. Bunun üçün gələcək fənn müəllimləri indidən həmin problemlərlə tanış edilməli və onlara belə problemlərin həlli yolları göstərilməlidir. Bu məqsədlə ali pedaqoji təhsilin filologiya fakültələri tələbələri üçün belə bir fənnin – "Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri"nin öyrədilməsinin nəzərdə tutulmasını alqışlamaq lazımdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi ixtisasına yiyələnən tələbələr bu problemlərlə, təbiidir ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənninin tədrisində də tanış edilməlidirlər. Əslində bu kursun məzmunu prinsip etibarilə ana dili tədrisinin məqsəd və vəzifələrində göstərilə bilər. Eyni zamanda mühazirə və ya seminar aparən müəllim dil tədrisinin problemlərini öyrətmirsə, bəs nəyi – ikinci dərəcəlinimi öyrətməlidir? Ancaq bunun üçün 22 saatlıq kursun nəzərdə tutulması özü də o deməkdir ki, problemlər həqiqətən də var. Lakin bu mövzuda xüsusi kursun nəzərdə tutulması ilə bir xeyli məsələyə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Əvvəlcə bir cəhəti nəzərə alaq ki, dil tədrisi problemlərinin məzmununu müəyyən etməklə elə də asan məsələlərdən deyil. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, hamı problemləri eyni vaxtda, eyni cür görə bilməz. Lakin bu sahənin mütəxəssislərinin fərdi fikirlərinin üst-üstə düşən ümumi cəhətləri də ola bilər. Həmin cəhətləri ümumiləşdirib məzmunu çevirmək linqvometodistın vəzifələrinə daxildir. Eyni zamanda müəyyən cəhətlərin programlaşdırılaraq tələbələrə xüsusi kurs kimi çatdırılması bu

gün olduqca zəruridir. Belə ki, bu kurs ilk ildir AMİ-də (Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda) tətbiq olunur və ilk proqramlaşdırılması bəzilərinə təəccüblü görünə bilər. Lakin biz son 10 ildə dil tədrisində aktual olan problemləri xüsusi mövzular şəklində müəyyənləşdirmiş, onları təkmilləşmə kurslarında müəllimlərlə müzakirə etmiş, ayrı-ayrı mövzularla bağlı ixtisas jurnalı «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», «AMİ-nin buraxılışı» kimi jurnallarda məqalələrlə çıxışlar etmişik. Nəhayət, bu səpkili tədqiqatlarımızı toplayaraq 2006-cı ildə «Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri» mövzusunda bir tədris vəsaiti də nəşr etdirməyə nail olmuşuq. Yeri gəlmişkən, kitabı rəy vermək və ya opponentlik etmək istəyən qeyri-ixtisas mütəxəssisləri həmin kitabın adının çox yüksək səsləndiyini bizə irad da tuturdular. O zaman biz «problemi olmayan məsələlər tədqiqata cəlb edilməməlidir» cavabını vermişdik.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənni üçün bu kurs əlavə və ya seçmə kurs funksiyası daşıyır. Tələbələrini metodik tədqiqatlar aparmağın elmi istiqamətləri ilə silahlandırmağa xidmət edir və onun xüsusi kurs kimi nəzərdə tutulması tamamilə məqsədəuyğundur.

Biz hesab edirik ki, bu kursla bağlı problemləri ümumi şəkildə belə səciyyələndirmək olar:

1. Dil təliminin obyektiv səbəbləri üzündən yaranmış problemlər. (buna linqvistik problemlər də demək olar).

2. Dil təliminin subyektiv səbəblər üzündən yaranmış mövcud problemləri. (bunu da didaktik və ya metodik səpkili problemlər kimi göstərmək olar).

Əlbəttə, obyektiv xarakterli problemlər müəllim fəaliyyəti ilə bağlı ola bilməz. Ona görə ki, belə problemlər təhsilin öz struktur-məzmun və funksionoloji istiqaməti kimi təşəkkül tapa bilər. Konkret desək, eyni zamanda, müəllimlər də bilməlidirlər ki, bu gün məktəblərimizdə, təhsilimizdə tətbiq olunan test üsulunun fəlsəfəsi son nəticədə yaddaş və ya hafizəyə əsaslanır. Yaddaş və ya hafizə də yalnız biliyi özündə ehtiva edir; bacarıq və vərdişi isə əks etdirmir. Halbuki ənənəvi təhsilin qarşısında şagirdin bacarıq və vərdişlərinin son nəticə etibarını ilə mədəni nitqə inteqrasiya olunma məqsədi dayanırdı. Sadəcə olaraq, 1992-ci ildən bəri bu ideyanı qabartmaq ərəfəsində sevinə-sevinə test üsuluna keçməyimiz bu işi yarımçıq qoymuşdur. Beləliklə, ana dili təlimində test üsulu tap, altundan xətt çək, müəyyənləşdir, seç, ayır, dairəyə al və s. i. a. bacarıqları aşılırdı. Nitq vərdişləri, yəni aydın, səlis, ifadəli oxumaq, danışmaq, mətn qurmaq, genişləndirmək, yığcamlaşdırmaq, habelə ədəbi tələffüzlə danışmaq vərdişləri aşılamadı. Bu da onunla nəticələndi ki, ana dili müəllimi dildən bilik, bacarıq və vərdişlər aşılayır, nitqdən yox. Bax, bu problem getdikcə dərinləşir. Ali təhsilli pedaqoji kadr hazırlığında da bu problemin yaranma səbəblərini belə izah etmək lazım gəlir.

1993-cü ilə qədər orta ixtisas və ali məktəblərə qəbul zamanı «Bilik əsas meyardır!» devizi formal çağırış, şüar olaraq qalırdı. İmtahanları

fənn müəllimləri aparırdılar. Həmin qəbul prosesində antipedaqoji hallara yol verilirdi. Bu antipedaqoji hallar böyük bir sistemə çevrilmişdi.

Test üsulu ilə seçim etmək məramı məhz bu zərurətdən yaranırdı. Test üsulu çox ağırlı bir problemi-müəllimə, dövlətə inamsızlığı aradan qaldırırdı. Həmin dönəmə qədər orta məktəbi yaxşı və əla qiymətlərlə başa vurmuş məzunların böyük bir hissəsi ali məktəblərə və texnikumlara biliyin gücü ilə qəbul oluna bilmirdi. Bu bir inkaredilməz faktıdır və təhsil tariximizin yazılmamış, ağ qalan səhifələridir. İnamsızlığı, etibarsızlığı aradan qaldırmaq üçün test üsulunun tətbiqi düzgün bir addım oldu. Nəticədə bilik, həqiqətən, əsl meyara çevrildi. Hazırlıqlı gənclər layiq olduqları qiymətləri ala bildilər və onların hüququ pozulmadı. Çünki tapşırıq, rüsvət və sair əvvəllərdə olduğu kimi birbaşa heç bir rol oynamadı, hər kəsə layiq olduğu ixtisaslara yiyələnmək imkanı verildi. Ancaq bilik əsas meyar olsa da, ana dili müəllimlərini seçməkdə qabiliyyət imtahanlarına da ehtiyacı aradan qaldırmadı. Ehtiyac isə böyük idi. Çünki mədəni nitqin tələbləri test tapşırıqlarında öz əksini tapa bilmirdi. Şifahi və yazılı nitq mədəniyyəti üzrə tələbkarlıq tədricən öz əhəmiyyətini itirdi. Bəs nəticədə nə oldu? Nəticədə şagirdlər inşalardan, müəllimlər yaradıcı yazı metodikasından, ədəbi tələffüzün tələblərindən uzaq düşdülər, pedaqoji təhsildə tələbələrədən nümunəvi oxu və mədəni nitq vərdişlərə tələb etmək bircəşəlik unuduldu. Hazırda müəllimləri bu metodik vərdişlərə psixoloji cəhətdən hazırlamaq, onları şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək metodikasına yiyələndirmək zərurəti bütün ciddiliyi ilə qarşıda dayanır.

Beləliklə, əgər orta məktəb məzmununa təhsilini davam etdirmək üçün mədəni nitq vərdişlərinə malik olmaq lazım gəlmirsə, müəllim də bunu bilirsə, hər şeyə testologiya istiqamət verirsə, bu problem, əlbəttə, obyektiv hesab olunmalıdır.

Bəs bu problemi aradan qaldırmaq mümkündürmü? Mümkündürsə, necə? Biz bu suallara belə cavab verərdik: Ana dilindən ibtidai və orta məktəblərdə test tapşırıqlarına mədəni nitq yönümlü məzmun verməklə və Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının hazırladığı tapşırıqlarda oxu və nitq mədəniyyətinin normativ tələblərinə uyğun təkmilləşmələr aparmaqla, X sinifdə öyrədilən nitq mədəniyyəti sahəsinin məzmununda xeyli dəyişikliklər etməklə və s.

Bu gün ali məktəbə daxil olan gəncin nitqi normativ tələblərdən aşağıdırsa, müəllimlər bu sahənin metodikasından uzaq düşmüşlərsə, deməli, çıxış yolu axtarılmalıdır. Neçə illərdir müşahidə edirik ki, ali təhsil dövründə Azərbaycan dili fənninin tədris olunmasına baxmayaraq, tələbələr IV kursda, hətta magistratura təhsilində ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmə bilmirlər. Bunun başlıca səbəbi, şübhəsiz, yuxarıda göstərilənlərdir; yəni orta təhsildə orfoepik tələffüzə, vurğuya, ifadəli və bədii oxuya əhəmiyyət verilmədiyindən mədəni nitq bacarıqları ibtidai təhsildən başlayaraq linqvistik duyuma, orta təhsildə bacarıq və vərdişə çevrilməmişdir. Müəllimlərin də nitqi bu cəhətdən nümunəvi deyil, onların

metodikası məhz bu cəhətdən əksayır, tələbkarlığın da yox dərəcəsində olması inkaredilməz bir faktır.

Tələbələr və müəllimlər arasında aparılan eksperimentlər zamanı açıq-aydın müşahidə olunmuşdur ki, onlar danışarkən şivəyə, oxuyarkən orfoqrafik tələffüzə daha çox meyl göstərir, mədəni tələffüzü yaddan çıxarırlar. Müəllimlərimizin əksəriyyəti imlami orfoqrafik tələffüzə apardıqlarını etiraf edir. Onlar əruz vəznli əsərləri tələffüzə uyğun oxuyurlarsa da, orfoepiyasını gözləyə bilmirlər. Eksperimentdə iştirak edən müəllimlər X-XI siniflərdə nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin nələrdən ibarət olduğunu söyləyə bilməmişlər. Onların əksəriyyətinin nitqi ədəbi tələffüzün vurğu və orfoepiya tələblərinə uyğun hesab edilə bilməz.

İndi sual yaranır: Bəs problem necə olur? Əgər bu gün mədəni səviyyənin yüksəlməsindən söhbət gedirsə, nitq mədəniyyəti də ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi sayılırsa və tələbələr ədəbi tələffüz normalarında oxuya və danışa bilmirlərsə, bəs metodika üçün aktual problem daha nələrin içərisindən seçilməlidir? Təcrübə göstərir ki, obyektiv hallar aradan qaldırılmayınca, nələri isə subyektiv hesab etmək və ya müəllimlərin üstünə yıxmaq düzgün hesab edilə bilməz. Subyektiv xarakter daşıyan problemlər isə bilavasitə müəllimlərin öz işlərini günün tələbləri səviyyəsində qura bilməmələri ilə əlaqədardır. Əvvəla, müəllimlər öz üzərlərində işləmir, pedaqoji yenilikləri izləmir, ixtisas jurnallarını oxumur, integrativ və interaktiv təlimdən, innovasiyalardan xəbər tutmurlar. Onlar hər il AMİ-də təşkil olunan və keçirilən pedaqoji mühazirələrə, oxulara, konfranslara, ixtisasartırma kurslarına cəlb olunmalı, problematik vəzifələr diskussiyaların predmetinə çevrilməlidir. Bütün bu və ya digər ümumi xarakterli səbəblərlə əlaqədar olaraq, qarşıda xeyli sayda problem mövzular durur ki, həmin mövzulara və onların öyrədilməsi üçün ayrılan vaxta həmkarlarımızın diqqətini cəlb etməyi lazım bilirik:

Fənnin planlaşdırılması

Nö	MÖVZULAR	Müh.	Sen.	Qeyd
1.	Oxu nitq vərdişlərinin nəzəri və təcrübə məsələləri. Mətn qurmaq və onu təkmilləşdirmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi – ifadə və inşa dərsləri üzrə.	2	2	
2.	Morfologiya tədrisində ədəbi tələffüz üzrə işlərin sistemi. Morfologiya tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.	2	2	
3.	Leksikanın tədrisində lüğət tərtib etmək bacarıqlarının inkişafı. Söz yaradıcılığının tədrisində şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafı.	2	2	
4.	Rabitəli nitq inkişafı sisteminə poetik ifadələrlə bağlı şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili. Şagirdlərdə diskussiya-dialoqlar nitq mədəniyyətinin	2	2	

5.	inkişaf etdirilməsi. Şagirdlərdə şifahi və yazılı formalarda yaradıcı inşa bacarıqlarının formalaşdırılması.	2	2	
6.	XI sinif şagirdlərində fərdi üslub qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Dil təlimində kompleks bacarıqlar aşılamaq metodikası.	2	2	
7.	Fəndaxili əlaqə, bacarıq və vərdişlərin inteqrasiya olunma didaktikası. Yaradıcı şifahi inşalar üzrə müsabiqələr keçirməyin məzmun və forma istiqamətləri.	2	2	
8.	Dialoq-diskussiya mədəniyyəti aşılamaqda ədəbi-bədii tədbirlərin təşkili formaları. Bədii söz ustalarını müəyyonlaşdırmaq və onlara yaradıcı istiqamət vermək metodikası.	2	2	
9.	Dildaxili əlaqələrin fəndaxili əlaqələrə, onların da metodik əsaslara çevrilməsi sistemi. Dil təlimində şaxələndirmə və inteqrasiya təcrübələri.	2	2	
10.	Şagirdlərdə ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılması: forma və məzmun fonetikanın V-XI siniflərdə davamlı tədrisi və ya inkişafetdirici metodologiya.	2	2	
11.	"Dilə sevgi – Vətənə sevgi" mövzusunda debatların təşkili metodikası. Ədəbi-bədii tədbirlərin planlaşdırılması.	2	2	
Cəmi:		22	22	

Nəhayət, onu da qeyd etməliyik ki, göstərilən mövzular nümunə üçün verilsə də, təxmini hesab olunmalıdır. 22 saat ərzində bunlara nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli ifadə, inşa metodikalarını, imla mətnlərini yaradıcı ifadələrə çevirmək, habelə maraqlı dil hadisələri üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etməklə ekstralingvistik söhbətlər keçirmək, nəticələrini ümumiləşdirmək və s. əhatə etmək məqsədəuyğundur. Bunlar magistratura təhsilində tələbələrin metodik tədqiqatlar aparmaq vərdişlərinə müsbət təsir göstərə bilər.

Magistraturada tələbələrə orfoqrafiya-orfoepiyadan, habelə lingvistik təhlildən kurslar keçirilir. Bunlar bakalavrdə öyrənilənlərin süni şəkildə çətinləşdirilərək lüzumsuz təkrarıdır. Buna son qoyulmalıdır. Çünki magistraturada oxuyanlara tədqiqat aparmaq, eksperimentlər keçirib nəticələrini ümumiləşdirmək bacarıqları aşılanmalıdır. Ümumilikdə isə deyə bilərik ki, bu kursun təlimində və yaxud da bu proqramın hazırlanmasında məqsəd tələbələri yalnız Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri ilə tanış etməkdən ibarət deyil, eyni zamanda onları həmin problemləri həll etməyə hazırlamaqdır.

LEKSİKA: ÇOXMƏNALI VƏ OMONİM SÖZLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏDRİSİ

İrada ŞƏMSİZADƏ,
filologiya elmləri namizədi

Bəllidir ki, söz leksikada adlandırma funksiyasına görə müəyyənləşir. Söz reallığın, rəngarəng predmet və hadisələrin adları kimi çıxış edir. Onun mənasında adlandırdığı əşya və hadisələrin ümumiləşmiş obrazı, informasiyası vardır.

Söz hər hansı bir mənanın daşıyıcısı kimi çıxış etmək gücünə malikdir. Məna sözə ona görə həpa bilir ki, o, sözdə müəyyən maddi işarə ilə möhkəmləndirilir.

Məna çoxmənalı və omonim sözlərdə daxili yarıslarda gizlənilir. Obrazlı şəkildə ifadə etdiyimiz bu fikir sözdaxili semantik paradigmalarla gerçəkləşir.

Tədris prosesində sözün forma və məzmun cəhətindən çıxış etmək lazımdır. Çünki nəzərdən keçirilən söz qrupları forma və məzmunu əsaslanır. Təsəvvür eyni formalı sözün (məsələn, «qaş») ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalara çalarları ilə formalaşır. İlk-əvvəlki məna, sonradan qazanılan məna. Məsələn, insanın qaş (ilk məna), dağın qaş (yeni məna). Deməli, söz ifadə etdiyi rəngarəng məna çoxluğuna görə polisemantik əlamət qazanır. Ola bilsin ki, sözün ilkin mənasından savayı, əlavə mənalara qarşıya çıxma bilməsin. Belə sözləri təkmənalı sözlər kimi şərh etmək lazım gəlir. Burada çoxmənalı sözlə təkmənalı sözün müqayisəli şəkildə qarşı-qarşıya gəlməsi hal özünü göstərir. Müqayisə üçün yaxşı olar ki, müəllim elə insanın bədən üzvlərinin adlarını nümunə gətirsin: ağız, göz, baş, qol və s.

Tələbələrə başa salmaq lazımdır ki, dilimizdə çoxmənalı sözlərin əhəmiyyəti böyükdür. Bu faktı sübut edir ki, leksik vahidlərin çoxmənalılıq qazanma prosesi daha qədimdir. Bu proses indi də Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarının möhkəmliyini, davamlılığını göstərir.

Əsas məsələlərdən biri məna çalarlarının qruplaşdırılması və qeyd edilməsidir. Bu xüsusda çoxmənalı sözlərdə əsas mənanın həqiqi, ikinci və sonrakı mənalara məcazi məna olduğu diqqətə çatdırılmalıdır.

H. Həsənovun fikrinə, çoxmənalı sözləri iki şəkildə təhlil etmək olar: ayrı-ayrı mənalara tipoloji səciiyyəsi və bütövlükdə semantik paradigmadə səciiyələndirilməsi. Ayrı-ayrı mənalara tipoloji səciiyyəsinə əsasən çoxmənalı sözün ayrı-ayrı mənalara aşağıdakı kimi səciiyələndirilir: əsas və qeyri-əsas, sərbəst və sabit, həqiqi və məcazi, neytral və üslubi mənalara. Çoxmənalı sözün daxili paradigmasının strukturunu iki mərhələdə səciiyələndirmək olar: 1) paradigmanın kəmiyyətə səciiyələnməsi; 2) əsas məna ilə bilavasitə əlaqədar mənalara

səciiyyəsi [Bax: H. Həsənov. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1987, s. 29].

Müəllim bu sitatı xatırladıqdan sonra Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə müraciət etməlidir. Məsələn, "baş" sözünün lüğətdə əsas mənasının aşağıdakılardan ibarət olduğunu nəzərə çatdırılmalıdır: 1. İnsan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi. İri baş. O biri mənalara: 2. Məsələn: zəhin, şüur. 3. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, təpəsi, zirvəsi, üstü. Dağın başı. 5. Kənar, qırağı, yan. Bulaq başı. 6. Bir şeyin başladığı yer, başlanğıc. Çayın başı. 7. Uzunluğu olan bir şeyin son nöqtəsi, ucu, qurtaracağı, kənarı, son hissəsi. Xalçanın başı. 8. Bir şeyin ön tərəfi, qabaq tərəfi, qarşıda olan kənarı, yaxud əsas hissəsi. Gəminin başı. 9. Yuxarı tərəf, hörmətli yer. Məclisin başı. 10. Heyvanları saymaq üçün hesab vahidi. Beş baş inək. 11. Ailə üzvü, nəfər, adam mənasında. Beş baş ailə. 12. Siz. Vəzifəyə böyük olan. Baş mühəndis. 13. Siz. Başqalarına nisbətən daha mühüm, ən əsas, ən böyük, başlıca. Baş məsələ. 14. Siz. Əla, ən yüksək, ən yaxşı, ən seçmə. Baş mal. 15. Əsas, kök səbəb, səbəbkar. Bütün işlərin başı odur.

Bu tipli digər nümunələri də tələbələrə seminar dərslərində izahlı lüğətdən seçdirmək effektiv nəticə verə bilər. Tələbələr sözün hər cür mənası ilə tanış olar. «Müasir Azərbaycan dilinin leksikasının» tədrisində çətinlik yaranan məsələlərdən biri sözün çoxmənalılığının meydana çıxma səbəblərini öyrənilməsidir. Müəllim bu məsələni aydınlaşdırarkən iki cəhəti qabarıq şəkildə izah etməlidir: 1) əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığı faktını; 2) əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşması faktını. Birinci faktı görə forma, rəng, dad, hərəkətin oxşarlığı; ikinci faktı görə məkan, zaman, məntiq, proses, müxtəlif əşyanın eyni və ya funksiya daşması amilləri əsas götürülməli və misallarla izah edilməlidir. Məsələn, sözün məna çalarlarında rəng amili qızıl saat - qızıl xətt, qara paltar - qara dəniz; Zaman amili gün (24 saat) - gün (keçirmək) - gün (qazanmaq) və s. müqayisəsi nəticəsində aydınlaşdırılmalıdır.

Mühazirə və seminar dərslərində mövzuya ayrılmış saatlarda sözün təkmənalılığı və çoxmənalılığı fərqləndirilməli, çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsinin kriteriyaları göstərilməli, çoxmənalı sözlərin inkişafı və yaranma yolları təyin edilməli, çoxmənalı sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə görə təsnif edilməli və onların əhəmiyyəti və üslubi işlənmə məqamları üzərində dayanılmalıdır.

Müqayisəyə və məna hadisələri arasındakı sərhədləri dərinləndirən başa düşmək üçün omonimlər üzərində də məqsədyönlü iş aparılmalıdır. Tələbələr çoxmənalılıq hadisəsini dərk etdiyi kimi, omonimlik hadisəsini elə öyrənməlidir ki, bu hadisələr arasında olan ümumi və diferensial əlamətləri ayırd edə bilsinlər.

Müəllim «omonim» terminindən tutmuş, anlayışın mahiyyətini, məna, formaca, tələffüzca, qrafik cəhətdən, aidlik baxımından müxtəlif və eynilik məsələlərini başa salmalıdır. Omonimlərin inkişafı və yaranma yolları, üsulları, mənşəyi, təsnifi, növləri və s. şərh edilməlidir. Ən mühüm

məsələ dildə baş verən omonimik hadisələrin (omofon, omoqraf, omogen, paronim və s.) fərqləndirilməsidir. Təcrübə göstərir ki, tələbələr bu hadisələri bəzən bir-birindən seçib ayıra bilmirlər. Çoxlu bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçdirməklə, çalışmalar etdirməklə bu hadisələri öyrətmək mümkündür.

Çoxmənalı sözlər və omonimlər mövzuları ayırı-ayrılıqda dərk ediləndən sonra bu oxşar hadisələrin fərqli cəhətləri üzərində iş aparılmalıdır.

Leksik-semantik söz qruplarının mühüm bir qismini çoxmənalı sözlər və omonimlər təşkil edir. Söz mənaca inkişaf prosesi keçirir, təkmənalılıq xüsusiyyətini itirir, çoxmənalılığa və omonimliyə yol açılır. Əslinə qalanda omonimlərin bir çoxu çoxmənalılıq əsasında yaranır. Ona görə də bu iki leksik-semantik söz qrupu arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə nəticəsində onlar bir-birinə keçmək imkanına malik olur. Məsələn, «qol» sözünü götürək. Bu söz bədənin bir üzvü və imza anlamında omonimlik əlaməti kəsb etmişdir. Amma «qol» sözü «arxın qolu», «pəncəyin qolu» ifadələrinin tərkibində isə çoxmənalı xasiyyətə malik olmuşdur. Müqayisələr bu istiqamətdə aparılmalıdır. Yəni eyni sözün həm çoxmənalı, həm də omonim olma keyfiyyətləri açılmalıdır. Aşağıdakı lüğətlərdən seçilmiş nümunələr də mövzunun dərk edilməsinə xeyli köməklik göstərə bilər.

«Üz» sözü: «sifət» sözünün sinonim və üzmək feli kimi omonim; qatığın üzü, kitabın üzü, göyün üzü birləşmələrində isə çoxmənalıdır.

«Gün» sözü: 24 saatlıq müddət və günəş anlamında omonim; gün-güzəran, gün aydın sözlərində çoxmənalı.

Göründüyü kimi, həm omonimlərdə, həm də çoxmənalı sözlərdə oxşar fonetik söz müxtəlif mənalara malik olur. Çoxmənalılıq qazanmaq üçün söz birləşmələri modelinə girməlidir, bu zaman hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir anlayış ətrafında birləşərək onu rəngarəng mənə çalarları ilə ifadə etməlidir.

Ali məktəb təcrübəsi göstərir ki, omonimləri, ələxüsusda semantik omonimləri çoxmənalı sözlərdən seçmək, onların hansı leksik-semantik qrup təşkil etdiyini dəqiqləşdirmək çətinidir. Çünki dildə sözlərin mənaca dəyişməsi tədricən olur və dilin həmin dövrdə inkişaf mərhələsində polisemiyanın parçalandığını, bu və ya digər sözün mənasının əsasdan tamamilə ayrılmaş olduğunu bilmək olmur. Onlar arasındakı hədd o qədər şerti və dağınıq görünür ki, onları birtərəfli təhlil etməklə ayırmaq mümkün olmaz ».

Mövzunun əsas məqsədi hər iki formaca və mənaca söz qrupunun həmhüddüdə sərhədlərini müəyyənləşdirmək və oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli əlamətlərin aşkar edilməsidir.

Mühazirə və seminar məşğələlərində çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasındakı ümumi və fərqli xüsusiyyətlər iki plan üzrə öyrədilməlidir:

1) Oxşar əlamətlərin öyrədilməsi. 2) Fərqli əlamətlərin öyrədilməsi.

Oxşar cəhətlərin öyrədilməsi prosesində müəllim aşağıdakı müqayisəni aparmalıdır:

I. Həm çoxmənalı söz, həm də omonim formaya əsasən qruplaşan mənə vahidləridir. Məsələn, çoxmənalı sözün forma eyniliyi: qalın kitab – qalın meşə və s. Omonim sözlərin forma eyniliyi: dil (tağızda olan ət parçası) – dil (damaşıq) və s.

II. Eyni sas kompleksi ilə ifadəsi çoxmənalı sözləri və omonimləri oxşar qrupda birləşdirir. Məsələn: çoxmənalı sözlərdə eyni sas kompleksi: baş adam, baş soğan, baş kələm; omonimlərdə eyni sas kompleksi: stolun başı, heyvanın başı və s.

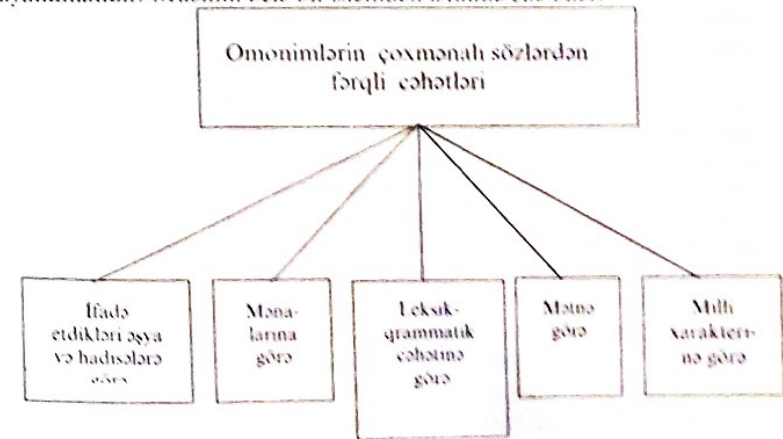
III. Yazılış və orfoepik cəhətdən fərqlənən çoxmənalı sözləri və omonimləri oxşar qrupda birləşdirir. Məsələn, «tut» sözü: tut yetişdi, Uşağı tut. Öldün tutmaq, fikri tutmaq, oğrunu tutmaq və s. «Tut» sözü ilə bağlı yaradılmış omonim və çoxmənalılıq hadisələrində qeyd olunan cəhətdən (yəni qrafik və tələffüz əlaməti) fərq nəzərə çatdırılır. Mənə inkişafı sözün daxili cəhəti ilə bağlı meydana çıxır.

IV. Bir nitq hissəsinə əsasən omonimlərin bir qismi aid olmaları da ümumi cəhətlərlə bağlıdır. Məsələn, «çəkmək» çoxmənalı sözün bütün mənaları fəlo aiddir. Elmi ədəbiyyatda bu sözün 48 mənəsi göstərilir: ipi çəkmək, yol çəkmək, sıxıntı çəkmək və s. «Dağ» sözünün bütün mənaları isə ismə aid olur: dağ keçidi, dağ çəkmək və s.

V. Həm çoxmənalı sözlər, həm də omonimlər vasitəsilə yeni sözləri eyni qayda üzrə yaratmaq mümkündür. Məsələn, çoxmənalı «göz» sözündən, «gözlük», «baş» sözündən, «başçı», «başlıq» düzəltmə sözləri yaranır. «Yay» omonim sözü ilə «ayıl», «ayılıq», «ayısız», «ayıççı», «ayılmaq» və s.

Çoxmənalı sözlər və omonimlər arasında olan bu ümumi cəhətlərə aid seminar məşğələlərdə bədii əsərlərdən nümunələr seçmək, onları qruplaşdırmaq, eləcə də test şəklində salmaq məsələsinin – həmhüddü kateqoriyaların eyniyyətini öyrətmək baxımından önəm daşıyır.

Fərqli cəhətlərin öyrədilməsində aşağıdakı əlamətlər üzərində dayanılmalıdır. Müəllim belə bir sxemdən istifadə edə bilər:

tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşması, məntiqi tərəkürünün inkişafı üzərində qurulur. Biz də bu fikirdəyik ki, tədris materialını asanlaşdırmaqla məniməmə problemini həll etmək olmaz (ətraflı bax: A.Mehrabov, Təlim prosesinin metodoloji problemləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2008, №3, səh. 3-9). Lakin şagirdlərə gücləri çatan biliklərin verilməsi təlimin əsas tələblərindən sayılan müvafiqlik prinsipinin mahiyyətindən irəli gəlir və bu tələbin gözlənilməməsi məniməmə faizinin aşağı düşməsində başlıca rol oynayır. Dərslə metodik rəhbərlik hazırlanmadığından müəllimlərin bu testi hansı məqsədlə: şagirdlərin dilə həssas münasibətini, faktlara məntiqi yanaşmasını, yaxud linqvistik ümumiləşdirmə bacarığını müəyyənləşdirmək üçün daxil etdiyi aydın deyil. Elə buna görə də bəzi müəllimlər şagird cavablarını ya düzgün qiymətləndirməkdən çəkinərək üzərində ətraflı dayanmır, ya da testin çətinliyini, sinfin anlam səviyyəsinə uyğun olmadığını əsas gətirərək öncədən əvəz edirlər. Metodik baxımdan hər iki yanaşmaya haqq qazandırmaq mümkündür. Lakin faktın mövcudluğu müəllimi problemi araşdırmağa vadar edir. Bu məqamda nəzəri hazırlıq, linqvistik ədəbiyyata bələdlik müəllimin əsas köməkçisinə çevrilir.

Tarixi inkişaf prosesində əksər dil vahidləri, xüsusən sözlər daha mütəmadi dəyişikliyə uğrayır ki, "Köhnəlməmiş sözlər" mövzusu keçilərkən şagirdlər bu haqda müəyyən biliklərə yiyələnmişlər. Leksik-semantik inkişaf bəzi fellərin müasir dilimizdə həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi çıxış etməsinə əsas yaradır ki, verilmiş testdə də bunun izləri yaşamaqdadır. Belə ki, "açmaq" çoxmənalı feli "Vahid dəftərini açdı", "Aynur çantasını açdı", "İradə krani açdı", "Səməyə müəllimə iclası açdı" və s. cümlələrdə təsirli fel, "Bağçamızda gül açdı" cümləsində isə təsirsiz fel kimi çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, bu tipli yoxlayıcı testlərin verilməsindən öncə öyrədici testlər üzərində iş aparılması daha məqsədəuyğundur. Ona görə də göstərilən testin düzgün yerinə yetirilməsinə nail olmaq üçün "Təsirli və təsirsiz fellər" mövzusunun tədrisi zamanı öyrədici səciyyəli belə bir testlə işləmək şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaradır və qoyulan problemin həllinə hazırlayır.

Test. "Kəsmək" felinin məna çalarlarını izləməklə hansı cümlədə təsirsiz fel kimi çıxış etdiyini müəyyənləşdirin:

- 1) Bıçağın ağzı korlaşdığı üçün çörəyi kəsmədi.
- 2) Təzə aldığı kəmə belini kəsirdi.
- 3) Səkidəki maşınlar yolun sağını kəsirdi.
- 4) Xəzri gözlənilmədən başladığı kimi gözlənilmədən də kəsdi.
- 5) Ağacın budaqlarını kəsdilər.

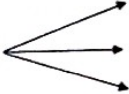
A) 1.   B) 2.   C) 3.   D) 4.   E) 5.

Şagirdlər "kəsmək" felinin birinci cümlədə "bölmək, hissəyə ayırmaq", ikinci cümlədə "sıxmaq", üçüncü cümlədə "tutmaq", beşinci cümlədə "qırmaq, doğramaq" mənalılarında təsirli fel kimi, dördüncü cümlədə isə "ara vermək, dayanmaq" mənasında təsirsiz fel kimi çıxış etdiyini müəyyənləşdirirlər. Beləliklə, onlar eyni felin müxtəlif məna çalarlarını

qazanması yolu ilə həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işləmə bilməsi haqqında, yığcam şəkildə olsa da, məlumat əldə etmiş olurlar.

Linqvistik ədəbiyyatın təhlilindən məlum olur ki, dilimizdə "saymaq", "səpmək", "süzmək", "üzmək", "tutmaq" və s. çoxmənalı və ya omonim kimi işlənən fellərdə də bu xüsusiyyəti görmək mümkündür (ətraflı bax: H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində fel. Bakı. "Maarif", 1986, səh. 169-191).

Son illərin Azərbaycan dili dərslərində bəzən ziddiyyətli fikirlərə, əsaslandırılmamış mülahizələrə yer verilsə də, metodist alimlərin və qabaqcıl müəllimlərin haqlı tənqidinə məruz qalmış və problemə aydınlıq gətirilmişdir. Unutmaq olmaz ki, sağlam tənqid olmadan heç bir elm sahəsində, o cümlədən pedaqoji elmlər sahəsində tərəqqi əldə edilməz. Yaxşı haldır ki, istifadəyə verilmiş yeni dərslərdə bu iradlar, əsasən, nəzərə alınmış, xüsusən dərsin səmərəli təşkili üçün müxtəlif məzmunlu tapşırıqlar verilmişdir. Bununla belə, bəzi nöqsanlara da rast gəlmək olur ki, müəllimin nəzəri və metodik hazırlığı təlim prosesində bunlara tənqidi və yaradıcı yanaşmağa imkan yaradır. Bir nümunəni nəzərdən keçirək. VII sinif dərslərində modal sözlərin digər nitq hissələri ilə oxşarlığına görə şagirdlərin yadda saxlanması məqsədəuyğun bilinən belə bir nümunə verilmişdir:

«Düzü» modal söz. Düzü bu hərəkətdən peşmanam.
sifət. Düzü səhvədən ayırmaq lazımdır.
isim. Mil düzü cənnətə dönməlidir» (səh. 137).

Düzgün qurulmuş təlimdə bu faktı yadda saxlamaqla dərək etməyin mümkünlüyü çox primitiv görünür və inkişafetdirici, düşündürücü dərs üçün yerinə düşməyən göstərişdir. Qavramada yaddaşın, hafizənin rolu az deyil, ona görə də elə faktları, hökmləri yadda saxlamaq məsləhət bilinməlidir ki, təlimdə birmənalı şəkildə qəbul olunsun. Məsələn, yiyəlik halda olan sözlərin ayrılıqda yalnız xəbə vəzifəsində işlənməsi, təsirlik halda olan sözlərin isə ancaq təsirli fellərə tabe olması faktlarının yadda saxlanması təlimdə effektiv təsir gücünə malikdir və həmin dərslərdə belə faktlardan geniş istifadə olunmuşdur. Verilmiş qeydin, göstərişin isə yaddaşa əsasən deyil, məhz təhlilə, dil üzərində müşahidəyə əsasən qavranılması daha optimaldır. Digər tərəfdən, dil faktlarına bu cür yanaşma şagirdləri çaşdırma bilər. Belə ki, "düzü" modal sözü başlanğıc formada, "düzü" sifəti təsirlik halda, "düzü" ismi isə mənsubiyyət şəkili qəbul etmiş şəkildə müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Elə buna görə, bəzi şagirdlər "düzü" modal sözünü omonim kimi yadda saxlayırlar. Yeri düşmüşkən, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının hazırladığı ekspert şərhlərinin birində "nəhayət" morfemi vurğusu dəyişməklə nitq hissəsinə görə növü dəyişən söz kimi verilmişdir. Lakin təhlil göstərir ki, istər isim, istərsə də modal söz kimi işlənməsindən asılı olmayaraq, "nəhayət" sözündə vurğu son hecaya düşür. Vurğunun ilk hecaya salınması ədəbi tələffüz norması deyil, şivə tələffüzünə istinadla bağlıdır. Dil müəllimi peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək üçün daim öz üzərində işləməli, metodik araşdırmaları izləməklə şagirdlərində həyatı bacarıqlar formalaşdırmalıdır.

OMOMORFEMLƏRİN TƏDRİSİ

Ofelya PİRİYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi

Azərbaycan dili özünün lüğət tərkibinə görə deyil, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə, həmçinin sözlər arasında müxtəlif qrammatik əlaqələr yaradan kateqoriyalarına görə zəngin olan bir dildir. Söz yaradıcılığının əsas vasitəsi olan leksik şəkilçilər və kommunikativ əlaqə məqsədi ilə işlənən qrammatik şəkilçilərlə eyni cür səslənən, lakin müxtəlif vəzifələr yerinə yetirən şəkilçilər də dilimizdə çoxdur. Belə şəkilçiləri – omonim şəkilçiləri omonim sözlər kimi dilimizin zənginlik faktlarından biri kimi qiymətləndirmək olar. Dildə omonimlər üç yerdə qruplaşdırılır: a) leksik omonimlər, b) leksik-qrammatik omonimlər, c) qrammatik omonimlər.

Leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçilərin omonimliyi qrammatik omonimlik adlanır. Şəkilçilərin bir-biri ilə omonimliyi bəzi dilçilik ədəbiyyatında omomorfemlər də adlanır. Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar çoxdur. Həmin kateqoriyaların morfoloji əlamətləri həm leksik şəkilçilərlə, həm də özləri bir-birilə omonimliyə malikdir. Belə şəkilçiləri aşağı siniflərdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə tədris etmək vacibdir. Təlim zamanı şagirdlər omomorfemləri bir-biri ilə qarışdırır, onları fərqləndirməkdə, hərəsinin öz mövqeyini müəyyənləşdirməkdə, rolunu izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Hər bir aşağı sinif müəllimi öz işinə yaradıcı şəkildə yanaşmalı, proqramdan kənar bəzi məsələləri aydınlaşdırmalıdır ki, şagirdlər oxşar dil hadisələrini fərqləndirməyi bacarsınlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal şəkilçiləri ilə omonim olan şəkilçilər dilimizdə az deyil və şagirdlər leksikadan başlamış morfologiyada köməkçi nitq hissələrinin tədrisinə qədər əksər mövzularda belə şəkilçilərə rast gəlirlər. Aşağı siniflərdə qrammatik kateqoriyaların hamısı nəzəri cəhətdən geniş şəkildə tədris edilməyə də, uşaqlar gündəlik nitqlərində, həmçinin qiraət və yazı dərslərində həmin kateqoriyalardan istifadə edirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq müəllim omomorfemləri müəyyən ardıcılıqla tədris etməlidir. Şagirdlərin nəzərinə çatdırılması vacib olan omonim şəkilçilər əsasən aşağıdakılardır:

I. – **in⁴**. Bu şəkilçinin dilimizdə aşağıdakı omonimlik xüsusiyyətləri vardır:

1. – **in⁴** yiyəlik hal şəkilçisi kimi III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində işlənir. Məsələn:

Ceyranın duruşu, durnanın gözü,
Kəkliyin ayağı yadıma düşdü.

2. – **in** II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn: Fikrin nədir, bizə də anlat. Könlün nə istəyir?

Bu cümlələrdəki **fikrin**, **könlün** sözlərindəki –**in**, **ün** şəkilçilərini uşaqlar yiyəlik hal şəkilçisi kimi başa düşürlər. Bəs bu şəkilçiləri necə ayırmalı? Şagirdlər üçün asan olsun deyə, **sənin** sözündən bir açar kimi istifadə oluna bilər. Əgər belə sözlərdən əvvəl **sənin** sözünü işlətmək mümkündürsə, həmin sözlər **sənin** sözünə mənsub olacaq: **sənin fikrin**, **sənin könlün**.

3. – **in⁴** II şəxsin cəmini bildirən şəxs şəkilçisi kimi işlənir. Bu vaxt fellərə artırıldığından bunları fərqləndirmək şagirdlər üçün çətin deyil. Məsələn:

Aparın Vaqifi, salın zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana.

4. – **in⁴** felin məchul növ şəkilçisi kimi işlənir. Bu mövqedə də onların fella işlənməsi fərqləndirici əlamət hesab olunur. Məsələn: Məqalə tezliklə oxundu.

5. – **in⁴** felin qayıdış növünü formalaşdırır. Məsələn: Qız paltosunu geyindi.

Şagirdlər qayıdış və məchul növləri ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də – **in⁴** şəkilçisinin omonimliyi bu mövqələrdə izah etmək lazım gəlir. Məchul növ şəkilçisi kimi çıxış edəndə cümlədə iş görən bilinmir, qayıdış növdə isə iş görən məlum olur və iş – hərəkət onun öz üzərində icra olunur. Məsələn: Uşaqlar qyunun başında günəş şüaları altında yuyunurdular.

6. – **in⁴** isim düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Məsələn: Axın dayandı. Əkin işləri qurtardı. Şəkilçinin bu mövqedə omografalar yaratması xüsusiyyəti şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Belə ki, isim düzəldən leksik şəkilçi kimi işləyəndə vurğu qəbul edir, şəxs şəkilçisi kimi işləyəndə vurğu qəbul etmir. Məsələn: əki n, biçi n, səpi n, axı n sözlərində – **in** şəkilçisi vurğu

qəbul etmiş və feldən isim əmələ gətirmişdir: Əkin, biçin, səpin, axın sözlərində vurğu felin kökündədir, şəkilçi vurğu qəbul etməmiş və şəxs şəkilçisi kimi çıxış etmişdir. Məsələn: Bu torpaqları əkin. Toxumları sahəyə səpin. Taxılı biçin.

II – **a, -ə** şəkilçisi aşağıdakı omonimliklərə malikdir:

1. – **a, -ə** yönlük hal şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn:

Göylərə baxıram qapısı bağlı.

Yerlərə baxıram bağçalı, bağlı.

2. – **a, -ə** felin arzu şəklini formalaşdırır. Məsələn: Kaş arzuların yerinə yetə. Yuxun çin ol.

Arzu şəklinin formalaşmasında **kaş**, **gərək** ədatları da fellərdən əvvəl işlənir. Məsələn: **Kaş yaşaya**, **gərək yaşaya**, **kaş vaza**, **gərək yaza**, **gələ**, **oxuya** və s.

III. – **i⁴** şəkilçisi aşağıdakı omomorfemlər kimi çıxış edir.

1. – **i⁴** təsirlik hal şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn:

Ağılı, mərifəti yaradan verir.

2. -r¹ - III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn: Ağlı, mərifəti çoxdur.

Bu məqamlarda aşağı sinif şagirdləri şəkilçinin mövqeyini izah edə bilmirlər, ona görə də müqayisələr aparmaqla şəkilçilərin omonimliyini başa salmaq lazımdır. Bunun üçün ən sadə yol -r¹ şəkilçili sözlərin əvvəlinə onun əvəzliyini gətirməkdir: onun ağlı, onun mərifəti.

3) -r¹ leksik şəkilçi kimi çıxış edir və fərdən isim düzəldir. Məsələn: qorxu, çəki, sürü, yazı və s.

4) -r¹ şəkilçiləri isimlərdən rəng bildirən sifətlər düzəldir. Məsələn: Xurmayı saçlar qıza çox yaraşır. Bənövşəyi rəngdən çox adamın xoşu gəlir.

IV. -Da -də şəkilçiləri də bir sıra omomorfele malikdir.

1. -da, də yerlik hal şəkilçisi kimi: Səndə ədalət də, fəzilət də var.

2. -da, də zərflə düzəldən şəkilçi kimi: Ayda, ildə bizə də gəl.

3. - -da, də köməkçi nitq hissələri - bağlayıcı və ədat kimi də işlənir ki, bu vaxt formal əlamətlə -ayrı yazılması ilə fərqlənir.

V. -Dan, -dən şəkilçiləri də bir sıra omonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

1. -Dan, -dən çıxışlıq hal şəkilçisi kimi. Məsələn: Şeirdən ilham alıram.

2. Zərflə düzəldən şəkilçi kimi. Məsələn: Onu çoxdan gözləyirəm. Qapı birdən açıldı.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda omomorfelelik əsas yer tutur. Təkcə leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçilər deyil, qrammatik şəkilçilər özləri də bir-birilə omonimle malik olurlar. Məsələn: -lar² şəkilçisi cəm və şəxs şəkilçiləri kimi işlənir. Fəlin şəkil kateqoriyasının əlamətləri fəli sifət şəkilçiləri ilə qrammatik omonimlik təşkil edirlər. Məsələn:

1. Gedəsi qonağın gətməyi məsləhətdir (fəli sifət). O, bu gün gedəsidir (fəlin lazım şəkli).

2. Görməli, gəzməli yerlər bu şəhərdə çoxdur (fəli sifət). Bu şəhəri gəzməli, görməliyəm (fəlin vacib şəkli).

Bəzi zaman şəkilçiləri fəli sifət şəkilçiləri ilə qrammatik omonimle malik olurlar. Məsələn:

1. Həbibim fəslə güldür bu,

Axar sular bulanmazmı?! (fəli sifət).

Araz axar, gözü baxar (qeyri-qəti gələcək zaman).

2. Görüləcək işlərimiz çoxdur (fəli sifət).

Bu gün çox işlər görüləcək (qəti gələcək zaman).

3. Sımmış şüşəni calamaq çətinidir (fəli sifət).

Fincan çoxdan sımmışdır (fəlin nəqli keçmiş zaman).

Qrammatik omonimle malik şəkilçilərin ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı ardıcılıqla mənimsədilməsi şagirdlərin dilə dair biliklərini zənginləşdirir, onların təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Azərbaycan dilində leksik şəkilçilərin bir-biri ilə, həmçinin qrammatik şəkilçilərin bir-biri ilə qrammatik omonimle ilə yanaşı, leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçilərin omomorfeleliyi çoxdur. Bunların tədris zamanı şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə öyrədilməsi leksikologiya və qrammatika şöbələrinin dərindən mənimsənilməsinə kömək edir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlər müxtəlif üsullarla yaranır. Bunlardan birincisi və əsası dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində omomorfelelərin rolu böyükdür.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, leksika ilə qrammatika arasında sıx bağlılıq vardır. Leksikologiya, söz yaradıcılığı və qrammatikanın ətraflı, bir-biri ilə əlaqədar şəkildə öyrənilməsi üçün şəkilçilərin omonimleliyi dərindən tədris edilməlidir. Söz yaradıcılığı prosesində leksik şəkilçilərin qrammatik şəkilçilərə çevrilməsi dilin daxili inkişaf qanunları, qrammatik quruluşu ilə əlaqədardır. Leksika ilə qrammatika qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə inkişaf edərək, bir-birini tamamlayır. Azərbaycan dili nitq hissələrinin başqa-başqa mənə funksiyalarını daşıyan omomorfelelərlə zəngindir. Dilin lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, nitq prosesində müxtəlif qrammatik mənaların yerinə yetirilməsində omomorfelelərin rolu böyükdür. Deməli, şəkilçilərdə özünü göstərən fonetik eynilik omomorfelelik adlanır. Omomorfelelik dilin inkişaf qanunlarından doğan bir prosesdir və dilin bütün inkişafı boyu davam edir.

Omomorfelelik nəzəri dilçilikdə az öyrənilən problem olduğundan praktik nöqteyi-nəzərdən təlim prosesində tədris obyektinə çevrilməli və müəllimlər bu problemi konkret dil faktlarına əsaslanaraq, didaktikanın prinsiplərinə uyğun şəkildə şagirdlərə mənimsətməyi bacarmalıdırlar.

Redaksiyadan

Oxucuların xahişini nəzərə alaraq, jurnalın yaxın saylarında orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərindən program materiallarının saatlar üzrə bölgülərini dərc edəcəyik.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL (İNTERAKTİV) TƏLİM

İradə MƏMMƏDOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki
"İnkişaf" Respublika Elmi-Praktik
Mərkəzinin kiçik elmi işçisi

Beşinci sinif şagirdləri Hüseyn Arifin "Analar" şeirinin tədrisinə qədər ana mövzusunda yazılmış xeyli əsərlə tanış olurlar. Elə həmin sinifdə M.Şəhriyarın "Ey vay!...Anam!...", M.Rzaquluzadənin "Ana ürəyi, dağ çiçəyi", Ə.Məmmədخانlının "Buz heykəl" əsərlərini öyrənən şagirdlərdə ana-övlad münasibətləri, övlada ana məhəbbətinin böyüklüyü, munisliyi barədə çox mətləblər bəlli olur. Müşahidələr göstərir ki, Hüseyn Arifin "Analar" şeirinə şagirdlər böyük maraq göstərirlər. Bunu yalnız əsərin şirin, aydın bir dildə yazılması ilə izah etmək olmaz. Ananın övladı üçün çəkdiyi zəhmət, göstərdiyi fədakarlıq şeirdə orijinal təkrarsız bədii boyalarla ifadə edilmişdir. Üstəlik bu nümunə süjetli əsər təsirini bağışlayır. Bu, kiçik oxucuların – beşinci sinif şagirdlərinin əsərdə deyilənlər barədə dolğun təsəvvür qazanmalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bütün bunlar həmin əsərin tədrisinə müəllimin ciddi hazırlaşmasını tələb edir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bu əsərin tədrisini müxtəlif variantlarda təşkil etmək mümkündür. Onlardan birini oxuculara təqdim edirəm.

Mövzu: Hüseyn Arifin "Analar" şeirinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd:

- şeirin məzmununun mənimsənilməsi;
- ana əməyinin ağırlığı və bitib-tükənmədiyini başa düşülməsinə nail olunması;
- məntiqi təfəkkürün inkişafına nail olunması.

İş üsulları: beyin həmləsi, tədqiqat.

Təchizat: - Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh.126-128.

- şeirin məzmununa uyğun olan şəkillər;
- atalar sözləri toplanmış kitablar.

Dərsin gedisi

Motivasiya – problemin qoyuluşu.

Müəllim sinif müraciət edir: -Siz həm aşağı siniflərdə, həm də beşinci sinifdə ana haqqında əsərlərlə tanış olmusunuz. Evdə ananızın necə çalışdığını dəfələrlə müşahidə etmisiniz. Hiss etmisiniz ki, ana ailənin bütün üzvlərinin qayğısını çəkir. Ananın ailədə narahatlığı, bitib-tükənməyən əməyi barədə nə deyə bilərsiniz?

Şagirdlərin fikirləri dinlənilir və onların əsasında tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı:

Ana əməyinin ağırlığı nədən ibarətdir?

Sual xeyli dərəcədə konkret olduğundan şagirdlər onunla bağlı fikir-fərziyyə söyləməyə xüsusi həvəs göstərirlər. Bir-birini təkrar etməyən fərziyyələr lövhədə qeyd olunur.

Müəllim yenidən sinif müraciət edir:

Bu suala əhatəli və daha dolğun cavab vermək üçün Hüseyn Arifin "Analar" şeirini diqqətlə oxumalı, sonra araşdırma aparmalısınız.

Tədqiqatın aparılması:

Dərsin bu mərhələsi şeirin dərslikdən oxusu ilə başlanır. Oxu fərdi qaydada həyata keçirilir. Oxuya aparılan vaxt başa çatdıqdan sonra hər şagird parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparır.

Müəllim sinif müraciət edir:

Şeirdə sizə tanış olmayan söz varmı? Hansı misradakı fikri başa düşməmişiniz?

Oxudan sonra bu sualların sinifə verilməsi vacibdir. Şeirdəki iki məqama müəllimin aydınlıq gətirməsinə ehtiyac duyulur. Bunlardan birincisi ikinci bəndin son iki (Vaxt olur, qaldırıb ağımlı belə, Şərbət əvəzinə işir analar) misrasındır. İkincisi isə beşinci bəndin axırıncı iki (Torpaqını anasız qalması deyə, Torpağın qoynuna köçür analar?) misrasındır.

Müəllim məlum qaydalardan birini tətbiq etməklə sinfi 4 qrupa bölür. Hər qrupa tapşırığın əks olunduğu iş vərəqi təqdim olunur. İşin icrasına ayrılan vaxt lövhədə yazılır.

İş vərəqlərinin aşağıdakı formada hazırlanması məqsəda uyğundur:

I qrup

"Analar" şeirində ən təsirli, ən gözəl hesab etdiyiniz təsvirin rəsmi çəkin.	Bu təsviri seçməyinizin səbəbini izah edin
--	--

II qrup

"Analar" şeirində ananın hansı bacarıqlarından söz açılır, onun əməyinə, həyat yoluna şair necə qiymət verir?	
Ana əməyinin çoxcəhətliliyi, zəhmətlə dolu ömür yolu	Şeirdə bunları təsdiq edən sözlər, ifadələr

III qrup

Şeirə əsaslanmaqla ananın övladı üçün hansı çətinliklərə dözdüyünü aydınlaşdırın	Buna münasibətinizi bildirin
--	------------------------------

IV qrup

Analar övladlarının gələcəyini necə görmək istəyirlər	Bunun üçün analar öz vəzifələrini nədə görürlər?
---	--

İşin icrasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Məlumat mübadiləsi

Hər qrup öz işinin nəticəsi barədə məlumat verir. Qruplar bir-birlərinə suallar verir, əlavələr edilir. Qazanılmış biliklərin sistemə salınması, kəmkəsirlərin aradan qaldırılması dərsin növbəti mərhələsində həyata keçirilir.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili.

Müzakirə üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

1. Övlad qayğısı çəkən anaların narahatlığı şeirdə necə ifadə olunmuşdur?
2. Şair ana əməyinin ağırlığı və bitib-tükənmədiyini şeirdə necə ifadə etmişdir?
3. Şair anaların ölümünü necə mənalandırılmışdır?

Dərsin növbəti mərhələsində şagirdlər nəticələrin çıxarılmasına, ümumiləşdirmənin aparılmasına istiqamətləndirilir.

Nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirmə.

Müəllim aşağıdakı yardımçı suallardan istifadə etməklə şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına nail olur:

1. Ana əməyinin ağırlığını nədə görürsünüz?
2. Ana yalnız övladları üçün müəyyən əziyyət çəkir?
3. Ana haqqında, ananın övladına münasibəti barədə hansı atalar sözləri, hikmətli kəlmələr, deyimləri bilirsiniz?
4. Hüseyn Arifin "Analar" şeiri sizin ana haqqında bildiklərinizə və təsəvvürünüza nə əlavə etdi?

Qiymətləndirmə

Qrupların işini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə olunmasını məqbul hesab edirəm.

Qruplar	Tapşırığın yerinə yetirilməsi	Fəal dinləmə, nizam-intizam	Əlavələr		
			Suallar	Cavablar	Əlavələr
I qrup					
II qrup					
III qrup					
IV qrup					

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. "Hüseyn Arifin "Analar" şeirini öyrənəndən sonra anama, onun əməyinə münasibətimdə nə dəyişdi?" mövzusunda yığcam inşa yazmaq.
2. Hüseyn Arifin "Analar" və M.Şəhriyarın "Ey vay!.. Anam!.." şeirlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin.

MƏTNİN TƏHLİLİ

Lətifə ƏSƏDULLAYEVA,
Bakı şəhərindəki 59 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Təlim mətninin məzmunca çəkisini, ideyasını çatdırmaqda lüğət minimumu başlıca rol oynayır. Düzdür, indi daha yuxarı siniflərdə həmin lüğət daşıyıcıları olan sözlərin göstərilməsi məsləhət görülmür. Ancaq mən məndən çıxış edərək belə sözlərin fəal lüğətə daxil edilməsinə başlıca diqqət yetirirəm. Məsələn, IX sinif «Azərbaycan dili» dərslində, bəzi həmkarlarımla qeyd etdiyi kimi, sadə, anlaşılıqlı bir mətn var; bu mətn «Kəndimiz» adlanır. Həmin mətnin pedaqoji baxımdan dərsləyə daxil edilməsindən bir neçə məqsədin güldüyü göstərilmişdir: yeniyetmə məktəbliləri kənd həyatı ilə tanış etmək, təkcə kənd həyatı ilə deyil, onları qaçqınların keçirdiyi hisslərlə tanış etmək, Vətən həsrətini yaşayan bir insanı duyğulandıran halları yaşatmaq. Mətn belədir:

Tez-tez yuxuma girir
Kəndimizin dağları.
Ətirli yamacları,
Nəğməkar bulaqları.
Görürəm bağçamızda
Əriklər çiçəkləyib,
Köpəyimiz qapıda
Qulaqların şəkliyə.

Yenə ətirli yazdır
Balaca kəndimizdə,
Görən, bizi yuxuda
Görürmü kəndimiz də?
Bizimlə ayrılandan
Yollarda qalıb gözü.
Kəndimiz yatdı ki,
Yuxuda görsün bizi?!

Şagirdlər bu mətni ifadəli oxumağı bacarmalıdır. İfadəli oxu isə ən nümunəvi bədii-emosional qiraət vərdişi ilə nəticələnməlidir. Bunun üçün mən sinifdə şagirdləri pedaqoji-psixoloji cəhətdən təlimə hazırlayıram. Bu hazırlığa nələr daxildir? Oxuya hazırlıq məqsədilə şagirdlərə deyirəm: Diqqət! Diqqət! Mətn oxunur. Məndən bizə təsir edən hissiyatı müəyyən edəcəyik. 2. Mətni mən əzbər deyirəm. Çalışırım hər bir sözün, ifadənin, cümlənin intonasiyasını, vurğusunu və orfoepiyasını səsimin gücü və tonu ilə şagirdlərə çatdırım. Bölgüyə, fasiləyə, yarımfasiləyə diqqət yetirməklə başa çatdırılan bu iş şagirdlərdə Azərbaycan dilinə maraq doğurur. Bədiilik isə bu emosiyaya daha artıq hüzn, kədər motivi qatır. 3. Mətn haqqında şagirdlərin rəyini soruşuram. Öyrənirəm ki, təsəvvürlərdə bir-birini tamamlayan aşağıdakı kimi maraqlı tablolar yaranmışdır: kəndin dağları; ətirli yamaclar; nəğməkar bulaqlar; bağçada çiçəklənmiş ərik ağacları; qapıda yalnız qalan köpək. 4. Uzaqdan görünən 10-15 evdən ibarət kəndin panoramını nümayiş etdirirəm. Hazırladığım plakatda kəndimizin üstündən uzanan dağlı-yamaçlı, gedər-gəlməz yollara iki göz baxır. Həmin gözlər yorğundur. Uzun illərdir ki, yatmır. Öz sakinlərini gözləyir. 5. Uşaqları bu məsələlər barəsində düşünməyə istiqamətləndirəndən sonra diqqəti mətnin oxusuna və təhlilinə yönəldirəm. Onları bəzi orfoqram təşkil edən, yəni yazılışı tələffüzündən

TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRİN V-XI SİNIFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

fərqli səslənən sözlərin oxusunda diqqətli olmağa hazırlayırıq. Bunlara da *bulaqları*, *ətirli yamacları*, *bağımızda*, *əriklər*, *çiçəkləyib*, *qulaqlarını*, *şəkləyib*, *yazdır*, *ayrılıqdan* ifadələridir. Şagirdlər həmin sözlərin ədəbi tələffüzünün plakatda verilmiş transkripsiyasını mübahisədə edirlər; [bulaqları], [ətirli], [yamacları], [bağımızda], [əriylər], [çiçəyliyi], [qulaqlarını], [şəkləyib], [yazdı], [ayrılıqdan].

Mətn üzərində iş zamanı bəzi sözlərin rus dilindəki qarşılığını göstərməklə suallara cavabların alınması həm dərsdə nitq inkişafı, həm də etik-estetik baxımdan az əhəmiyyətli məsələlər deyil. Əlbəttə, mətn üzərində təhlil işləri bu qeyd olunularla məhdudlaşmır. Fəal lüğətə daxil ediləcək söz və ifadələr mətnin məzmununu dərk etməyə kömək edənə qədər hər bir sözün sinonim, antonim, çoxmənalılıq, məcazi mənada işlənməsi vəziyyətləri də diqqətdən kənar qalmır. Mətnin məzmunu və ideyası üzrə şagirdləri düşündürüb danışdırandan sonra onlara aşağıdakı suallarla müraicət edir və dolğun cavablar almağa çalışırıq:

1. Uşaqlar, əhalisi qaçqın-köçkün düşmüş rayonlarımız hansılardır?
2. Qaçqın və köçkünlərimizin arzuları barədə nə düşündürsünüz?
3. Sizcə, Qarabağda nə baş vermişdir ki, şəhərlərimizdən, kənd və qəsəbələrimizdən bir milyona yaxın əhali didərgin düşmüşdür?

Şagirdlərin cavablarının daha mənalı və məzmunlu olması, əlbəttə ki, bu mövzuya qədər aparılan sistemli işin nəticələrindən də çox asılıdır; bununla belə, hər bir mətn üzərində işin özü də müvafiq anlayışlara (yurdsevərlik, vətən həsrəti, qarıblik, mübarizlik, dövlət rəmzləri, vətənə, xalqa sədaqətə xidmət, mərdanəlik, qorxmazlıq və s.) bir növ, yekunlaşdırıcı, ümumiləşdirici aydınlıq gətirməlidir. Şagirdlərim Azərbaycan dilində sərbəst oxu, savadlı yazı, mətnin məzmununu danışmaq, yeni mtnlər qurmaq, eyni zamanda diskussiya-diaoloqlarda fəallıq göstərmək kimi bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə çalışırlar. Bu, məni sevindirir. Tez-tez ədəbi-bədii mətn üzrə oxu yarışlarına keçirməyim də şagirdləri ruhlandırır, onların nitq mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur.

Mətn təhlili çətindir, çünki ilkin bacarıqlar vardır, formalaşdırır; sinifdaxaric işlər isə zəruri olan bacarıq və vərdislərin nümayişi xarakterində qurulur. Mətnlərin məzmununun şagirdlər tərəfindən həm ifadə kimi danışılması, həm də onun köməyi ilə inşalar qurulması indi qabaqcıl təcrübəyə geniş ayaq açmışdır ki, buna metodikada ifadələrin inşalara çevrilməsi deyilir. V-XI sinifdə «Neft milli sərəvətimizdir» adlı şifahi inşa yarışlarını hər sinifdə hər il təşkil edirik. Ona hazırlıq işləri aparırıq, nəticələrini müzakirəyə çıxarıq. Hiss olunur ki, X-XI siniflərdə şagirdlər daha məzmunlu inşalar qurub-danışa bilirlər. Əlbəttə, bu işdə dərslərdəki neftlə bağlı mətnlərin təsiri az duyulmur. İbtidai siniflərdən başlayaraq dərslərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının neft amili vurğulanan mətnlərin üzərində aparılan leksik, frazeoloji, qrammatik-üslubi işlərin rolu çox olmuşdur. Təbii ki, bu da nitq inkişafına gətirib çıxarmaya bilməz.

VIII SINIF CƏMI 64 saat IYARIMIL

- 1-ci dər. § 1. Vətənimiz. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
2-ci dər. § 2. Azərbaycan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
3-cü dər. § 2. Azərbaycan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
4-cü dər. § 3. "Qabusnəmə". Lüğət və məzmun üzrə iş. Fəli birləşmələr və sintaktik əlaqələr haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
5-ci dər. § 4. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
6-cı dər. § 4. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
7-ci dər. § 5. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
8-ci dər. § 5. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
9-cu dər. § 6. Xurşudbanu Natəvan. Lüğət üzrə iş. Cümlənin quruluşca növləri. Çalışmalar üzrə iş.
10-cu dər. § 7. Şəhidlər. Lüğət və məzmun üzrə iş. Tabelilik əlaqəsi haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
11-ci dər. § 8. Bakı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
12-ci dər. § 8. Bakı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
13-cü dər. **Yoxlama yazı işi.**
14-cü dər. § 9. Məhsəti Gəncəvi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
15-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
16-cı dər. § 10. Azərbaycan mədəniyyəti. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
17-ci dər. § 10. Azərbaycan mədəniyyəti. Məzmun üzrə iş. Cümlə növləri. Çalışmalar üzrə iş.
18-ci dər. § 11. Bahar və mən. Lüğət üzrə iş. Mübtəda. Çalışmalar üzrə iş.
19-cu dər. § 11. Bahar və mən. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
20-ci dər. § 12. Ana laylası. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
21-ci dər. § 13. Nizami Gəncəvi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
22-ci dər. § 13. Nizami Gəncəvi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
23-cü dər. § 14. Nəsimi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
24-cü dər. § 15. Azərbaycan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
25-ci dər. § 15. Azərbaycan. Məzmun üzrə iş. Xəbər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
26-cı dər. § 16. Füzuli. Lüğət üzrə iş. Tamamlıq. Çalışmalar üzrə iş.
27-ci dər. § 16. Füzuli. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
28-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
29-cu dər. § 17. Novruz adətləri. Lüğət üzrə iş. Təyin. Çalışmalar üzrə iş.
30-cu dər. § 17. Novruz adətləri. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

• Planlaşdırma Y.M.Seyidov və S.N.Novruzovanın təlim rus dilində olan məktəblərin 8-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsləri (Bakı, 2005) əsasında hazırlanmışdır.
Əvvəli jurnalın ötən sayında.

31-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**

32-ci dars. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**
II YARIMİL

33-cü dars. § 18. Sevimli Naxçıvanım. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
34-cü dars. § 19. 28 May – Respublika günü. Lüğət üzrə iş. Zərflik haqqında. Çalışmalar üzrə iş.

35-ci dars. § 19. 28 May – Respublika günü. Məzmun üzrə iş. Cümlənin həmcins üzvləri. Çalışmalar üzrə iş.

36-cı dars. § 20. Şah İsmayıl Xətai. Lüğət üzrə iş. Ara sözlər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
37-ci dars. § 20. Şah İsmayıl Xətai. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

38-ci dars. § 21. Ceyran balası. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
39-cu dars. § 22. Şeir deyilmi? Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

40-cı dars. § 22. Şeir deyilmi? Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
41-ci dars. § 23. Hansı çiçək daha gözəldir? Lüğət və məzmun üzrə iş. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında. Çalışmalar üzrə iş.

42-ci dars. **Yoxlama yazı işi.**
43-cü dars. § 24. Sən və mən. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

44-cü dars. § 24. Sən və mən. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
45-ci dars. § 25. Torpaqda izi olmayanın, süfrədə üzü olmaz. Lüğət üzrə iş. Tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında. Çalışmalar üzrə iş.

46-cı dars. § 25. Torpaqda izi olmayanın, süfrədə üzü olmaz. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

47-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**

48-ci dars. § 26. Xəstəxana. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
49-cu dars. § 26. Xəstəxana. məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

50-ci dars. § 27. Rəssamın dostluğu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
51-ci dars. § 27. Rəssamın dostluğu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

52-ci dars. § 28. Tonkinin mahnısı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
53-cü dars. § 28. Tonkinin mahnısı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

54-cü dars. § 29. Nəsirəddin Tusi və bostançı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
55-ci dars. § 29. Nəsirəddin Tusi və bostançı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

56-cı dars. § 30. Dərsdə. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
57-ci dars. § 30. Dərsdə. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

58-ci dars. § 31. Təbiət və insan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
59-cu dars. § 31. Təbiət və insan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

60-cı dars. **Yoxlama yazı işi.**
61-ci dars. § 32. Vətənim mənim. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

62-ci dars. § 33. Dialoq-mükalimə. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
63-cü dars. **Sinifdaxaric oxu.**

64-cü dars. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

IX SİNİF

CƏMİ 64 saat

I YARIMİL

1-ci dars. § 1. Azərbaycan dövlətinin əsasları haqqında. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
2-ci dars. § 1. Azərbaycan dövlətinin əsasları haqqında. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

3-cü dars. § 2. Uğur olsun, Azərbaycan əsgəri! Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
4-cü dars. § 3. Sevimli müğənni. Lüğət üzrə iş. Çoxmənalı və əks mənalı sözlər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.

5-ci dars. § 3. Sevimli müğənni. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

* Planlaşdırma N. Abdullayev və V. Qurbanovun təlim rus dilində olan məktəblərin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsləri (Bakı, 2007) əsasında hazırlanmışdır.

6-cı dars. § 4. Cəsur polis. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
7-ci dars. § 5. Müdrik qoca. Lüğət üzrə iş. Sinonimlər. Çalışmalar üzrə iş.
8-ci dars. § 6. Məna belə söyləyirlər. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

9-cu dars. § 6. Məna belə söyləyirlər. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
10-cu dars. § 7. Unudulmaz görüş. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
11-ci dars. § 8. İstisu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

12-ci dars. § 8. İstisu. Məzmun üzrə iş. Omonimlər haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
13-cü dars. **Yoxlama yazı işi.**

14-cü dars. § 9. Gəncənin şəhid qəhrəmanı. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
15-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**

16-cı dars. § 10. Akademik Mustafa Topçubaşov. Məzmun və lüğət üzrə iş.
17-ci dars. § 11. Yazıçı və şairlər haqqında. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

18-ci dars. § 11. Yazıçı və şairlər haqqında. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
19-cu dars. § 12. Gözəlliyi qoruyanlar. Lüğət üzrə iş. Söz birləşmələri üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

20-ci dars. § 12. Gözəlliyi qoruyanlar. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
21-ci dars. § 13. Onunla fəxr edirik. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

22-ci dars. § 14. Məndə ixtiyar olsa. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
23-cü dars. § 15. Cavanşir. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

24-cü dars. § 16. Dağ yolu. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
25-ci dars. § 17. Sadəlik və təvəzökarlıq haqqında. Lüğət üzrə iş. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri haqqında. Çalışmalar üzrə iş.

26-cı dars. § 17. Sadəlik və təvəzökarlıq haqqında. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
27-ci dars. § 18. Vəfanın arzusu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

28-ci dars. **Yoxlama yazı işi.**
29-cu dars. § 19. Dostların. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

30-cu dars. § 19. Dostların. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
31-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**

32-ci dars. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi**

II YARIMİL

33-cü dars. § 20. Göy göl. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
34-cü dars. § 20. Göy göl. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

35-ci dars. § 21. Söyüd kölgəsi. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
36-cı dars. § 22. Qaytar ana borcunu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

37-ci dars. § 22. Qaytar ana borcunu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
38-ci dars. § 23. Ziya Bünyadov. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

39-cu dars. § 24. Ədəbi-bədii tədbirdə. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
40-cı dars. § 25. Dahi bəstəkar. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

41-ci dars. § 26. Xatırlayın! Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
42-ci dars. § 26. Xatırlayın! Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

43-cü dars. § 27. Tövsiyə. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
44-cü dars. **Yoxlama yazı işi.**

45-ci dars. § 28. İgid partizan. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
46-cı dars. § 29. Bu bir rəvayətdir. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

47-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**
48-ci dars. § 30. Rixard Zorge. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

49-cu dars. § 30. Rixard Zorge. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
50-cı dars. § 31. Nəhəng alim. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

51-ci dars. § 32. Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

52-ci dars. § 32. Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

- 53-cü dər. § 33. Dialoq. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 54-cü dər. § 34. Vurğun keçib bu yerlərdən. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 55-ci dər. § 34. Vurğun keçib bu yerlərdən. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 56-cı dər. § 35. Azərbaycan əsgərinin arzusu. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 57-ci dər. § 35. Azərbaycan əsgərinin arzusu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 58-ci dər. § 36. Alimlərin müəllimi. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 59-cu dər. **Yoxlama yazı işi.**
 60-cı dər. § 37. Kəndimiz. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 61-ci dər. § 38. Xəzər Bakının aynasıdır. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 62-ci dər. § 39. Dünya şöhrətli alim. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 63-cü dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 64-cü dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

X SINIF

CƏMİ 64 saat

I YARIMİL

- 1-ci dər. § 1. Azərbaycan dili haqqında. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 2-ci dər. § 2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 3-cü dər. § 2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 4-cü dər. § 3. Teymurləng və qoca. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 5-ci dər. § 3. Teymurləng və qoca. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 6-cı dər. § 4. Nağıllar. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 7-ci dər. § 4. Nağıllar. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 8-ci dər. § 5. Dəstə. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 9-cu dər. § 6. "Dədə Qorqud". Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 10-cu dər. § 6. "Dədə Qorqud". Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 11-ci dər. § 7. Gültəkin qayası. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 12-ci dər. § 7. Gültəkin qayası. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 13-cü dər. **Yoxlama yazı işi.**
 14-cü dər. § 8. Cavanşir. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 15-ci dər. § 8. Cavanşir. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 16-cı dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 17-ci dər. § 9. "Koroğlu" dastanı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 18-ci dər. § 9. "Koroğlu" dastanı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 19-cu dər. § 10. "Avesta". Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 20-ci dər. § 11. "Elm ölkəsinin şahı". Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 21-ci dər. § 11. "Elm ölkəsinin şahı". Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 22-ci dər. § 12. Nizami Cəncəvi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 23-cü dər. § 12. Nizami Cəncəvi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 24-cü dər. § 13. Kərpickəsən kişinin dastanı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 25-ci dər. § 13. Kərpickəsən kişinin dastanı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 26-cı dər. § 14. Şah İsmayıl Xətai. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 27-ci dər. § 14. Şah İsmayıl Xətai. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 28-ci dər. § 15. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 29-cu dər. § 15. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 30-cu dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 31-ci dər. § 16. Qışla söhbət. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 32-ci dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

* Planlaşdırma N.M.Xudiyev, Ə.M.Abbasov və M.S.Aslanovun təlim rus dilində olan məktəblərin 10-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsləri (Bakı, 2007) əsasında hazırlanmışdır.

II YARIMİL

- 33-cü dər. § 17. Qəhrəman şair. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 34-cü dər. § 17. Qəhrəman şair. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 35-ci dər. § 18. Cavad xan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 36-cı dər. § 18. Cavad xan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 37-ci dər. § 19. Molla Pənah Vaqif. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 38-ci dər. § 19. Molla Pənah Vaqif. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 39-cu dər. § 20. Ana nəvazişi. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 40-cı dər. § 21. Mirzə Şəfi Vəzih. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 41-ci dər. § 21. Mirzə Şəfi Vəzih. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 42-ci dər. § 22. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 43-cü dər. § 22. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 44-cü dər. **Yoxlama yazı işi.**
 45-ci dər. § 23. Milli mətbuatımızın yaradıcısı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 46-cı dər. § 23. Milli mətbuatımızın yaradıcısı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 47-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 48-ci dər. § 24. Aşıq Ələsgər. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 49-cu dər. § 24. Aşıq Ələsgər. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 50-cı dər. § 25. Zirvələrin nəğməkarı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 51-ci dər. § 25. Zirvələrin nəğməkarı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 52-ci dər. § 26. Mirzə Ələkbər Sabir. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 53-cü dər. § 26. Mirzə Ələkbər Sabir. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 54-cü dər. § 27. Hophop kimdir? Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 55-ci dər. § 27. Hophop kimdir? Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 56-cı dər. § 28. Cəlil Məmmədquluzadə. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 57-ci dər. § 28. Cəlil Məmmədquluzadə. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 58-ci dər. § 29. Nəriman Nərimanov. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 59-cu dər. § 29. Nəriman Nərimanov. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 60-cı dər. **Yoxlama yazı işi.**
 61-ci dər. § 30. Bomba. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 62-ci dər. § 30. Bomba. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 63-cü dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 64-cü dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

XI SINIF

CƏMİ 64 saat

I YARIMİL

- 1-ci dər. Nitq inkişafı. Şifahi və yazılı çalışmalar üzrə iş.
 2-ci dər. Azərbaycan dili. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 3-cü dər. Məmməd Səid Ordubadi. Məzmun və suallar üzrə iş.
 4-cü dər. Qılınc və qələm. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 5-ci dər. Qılınc və qələm. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 6-cı dər. Abdulla Şaiq. Məzmun və suallar üzrə iş.
 7-ci dər. Məktub yetişmədi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 8-ci dər. Məktub yetişmədi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 9-cu dər. Baş üstə. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 10-cu dər. C.Cabbarlı. Məzmun və suallar üzrə iş.
 11-ci dər. Aydın. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 12-ci dər. Aydın. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 13-cü dər. **Yoxlama yazı işi.**

* Planlaşdırma A.M.Qurbanovun təlim rus dilində olan məktəblərin 11-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsləri (Bakı, 2007) əsasında hazırlanmışdır.

- 14-cü dər. Dilara. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 15-ci dər. Dilara. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 16-cı dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 17-ci dər. S.Rəhimov. Məzmun və suallar üzrə iş.
 18-ci dər. Mehman. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 19-cu dər. Mehman. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 20-ci dər. Ə.Vəliyev. Məzmun və suallar üzrə iş.
 21-ci dər. Zöhrə. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 22-ci dər. Zöhrə. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 23-cü dər. S.Vurğun. məzmun və suallar üzrə iş.
 24-cü dər. Muğan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 25-ci dər. Muğan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 26-cı dər. S.Rüstəm. Məzmun və suallar üzrə iş.
 27-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 28-ci dər. Abşeron lövhələrindən. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 29-cu dər. **Yoxlama yazı işi.**
 30-cu dər. M.Rahim. Məzmun və suallar üzrə iş.
 31-ci dər. Leningrad göylərində. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 32-ci dər. Leningrad göylərində. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 33-cü dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**
- II YARIMIL**
- 34-cü dər. M.Cəlil. Məzmun və suallar üzrə iş.
 35-ci dər. İclas qurusu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 36-cı dər. M.Müfqiç. Məzmun və suallar üzrə iş.
 37-ci dər. Həyat sevgisi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 38-ci dər. Torpaq. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 39-cu dər. M.Hüseyn. Məzmun və suallar üzrə iş.
 40-cı dər. Dəniz qəhrəmanları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 41-ci dər. R.Rza. Məzmun və suallar üzrə iş.
 42-ci dər. Bahar nəğməsi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 43-cü dər. **Yoxlama yazı işi.**
 44-cü dər. S.Rəhman. Məzmun və suallar üzrə iş.
 45-ci dər. Yeni il mahnısı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 46-cı dər. Yeni il mahnısı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 47-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 48-ci dər. Ə.Məmmədcanlı. Məzmun və suallar üzrə iş.
 49-cu dər. Buz heykəl. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 50-cı dər. Buz heykəl. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 51-ci dər. İ.Əfəndiyev. Yasəmən ağacı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 52-ci dər. I.Şıxlı. Məzmun və suallar üzrə iş.
 53-cü dər. Kerç sularında. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 54-cü dər. Kerç sularında. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 55-ci dər. N.Xəzri. Məzmun və suallar üzrə iş.
 56-cı dər. Günəşin bacısı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 57-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
 58-ci dər. Zirvə buludu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 59-cu dər. B.Vahabzadə. Məzmun və suallar üzrə iş.
 60-cı dər. Sədo adamları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 61-ci dər. Səno üzük nə görəkdir. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
 62-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
 63-cü dər. **Təkrar.**
 64-cü dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

SƏMƏRƏLİ TƏHSİLƏ VƏ İNKİŞAFETDİRİCİ DƏRSLİKLƏRƏ DOĞRU

Rəna ASLANOVA,

Daşkəsən rayonundakı İ.Nəsimi adına

1 nömrəli orta məktəbin müəllimi, əməkdar müəllim

Müstəqillik yolu ilə inamla addımlayan Azərbaycan hər sahədə olduğu kimi, təhsil sahəsində də daha qabaqcıl, daha təkmilləşdirilmiş təhsil sistemində malik olmağı tələb edir.

Son dövrlərdə təhsil sahəsində baş verən müxtəlif dəyişikliklər, əldə olunan uğurlu nəticələr onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan təhsili dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsilinə inteqrasiya edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindəki müxtəlif təhsil təcrübələrini, yanaşmaları özündə əks etdirən yeni kurikulumlarla tədrisin başlanması ilk dəfə olaraq ibtidai təhsil pilləsində özünü göstərdi. Artıq respublikamızın bütün regionlarının məktəblərində I siniflər üzrə hər bir fənn üçün kurikulumlarla təlimə başlanıb. Bu tədris prosesi müəllimdən çox şey tələb edir. Hər şeydən əvvəl, müəllim dərin biliyə, zəngin məlumatlara və xüsusi bacarıq tələb edən fərdi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Şagirdin hərtərəfli inkişafa malik bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, öz fikirlərini sərbəst və müstəqil şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Bizim təhsil aldığımız totalitar sovet dövründə təlimin başlıca məqsədi yalnız dərslər səviyyəsində öyrənilən biliklərə yiyələnməkdən ibarət idi. Düşündüyünü, ürəyindən keçəni söyləmək, müstəqil şəkildə nəyəyə öz münasibətini bildirmək tamamilə yasaq idi. Düşüncələrinin əvəzinə, dövrün tələb etdiyini söyləmək, görmək istədiklərini deyil, ancaq gördüyünü ifadə etmək o dövrün təlimi üçün əsas prinsip hesab olunurdu.

30 illik müəllimlik təcrübəmə əsasən deyə bilərəm ki, yeni pedaqoji yanaşmalara əsaslanan fənn kurikulumlarının tətbiqi və həyata keçirilməsi hər birimizin ürəyincədir. Şagirdi daha çox düşünməyə vadar edən, onları öz kiçik tədqiqatları ilə fəallaşdıran, aralarında sağlam rəqabəti gücləndirməyə yönəldilən müasir pedaqoji yanaşmalar respublikamızda təhsil islahatlarının uğurla həyata keçirilməsinə bariz bir nümunədir. Əlbəttə, bu işdə müəllim başlıca sima olduğu üçün mən müəllimlərlə bağlı öz fikirlərimi söyləmək istərdim.

İlk növbədə müəllim o dərəcədə savada, intellektual səviyyəyə malik olmalıdır ki, təlim prosesində fasilitator, yəni bələdçi rolunu oynaya bilsin. Şagirdi düzgün istiqamətləndirmək, onun yolunu işıqlandırmaq üçün mayak olmaq müəllim üçün ən vacib şərtidir. Bundan başqa, müəllim şagirdinə təlim prosesinin bərabərhüquqlu bir üzvü kimi yanaşmağı bacarmalıdır. Elə etməlidir ki, öyrənən öz fikirlərini müstəqil şəkildə ifadə etməkdən çəkinməsin.

Müəllim təlim prosesində ən münasib üsul və formalardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda, hər bir müəllim dərslərində sonunda şagirdin biliyini qiymətləndirmə meyarını mütləq həyata keçirməlidir.

Müasir tədrisin başlıca vəzifələrindən biri olan öyrənməyi öyrətmək prinsipinə əsaslanan müəllim öz şagirdlərinə bilikləri müstəqil əldə etmək imkanı yaratmalıdır.

Mən öz təcrübəmdə yeri gəldikcə müasir pedaqoji yanaşmalar və fəal təlim metodlarından istifadə edirəm. Bu zaman çalışıram ki, ənənəvi metodun ən müvafiq üsullarını yaddan çıxartmayım. Əgər qarşıma şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması məqsədini qoyursam, bu zaman daha çox reproduktiv metoddan, yəni təkrarlardan istifadə edirəm. Mövzu mürəkkəb olursa, yeni anlayış və məlumatları öyrətməyi tələb edərsə, ənənəvi, yəni izahedici metodu tətbiq etməyə çalışıram. Bu zaman iş forması kimi qruplarla iş, iş üsulu kimi müzakirə və s. seçirəm.

Deməliyəm ki, ən çox tədqiqat xarakterli sualla müxtəlif fikirlər söylənilməsi və qruplarla iş aparılması şagirdləri maraqlandırır və onların özlərinin dediyi kimi, hər birini fəallaşdırır. Ədəbiyyat dərslərində mövzu üzrə rəsm çəkməyi tapşırmaq şagirdlərdə xüsusi maraq oyadır, zəif oxuyan, lakin xüsusi qabiliyyəti olan şagirdin bacarığı üzə çıxır. Halbuki ənənəvi metodlarla tədris zamanı belə iş üsulları olmadığı üçün şagirdlərin əksəriyyəti diqqətdən kənar qalır. Fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bütün deyilənlərə əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, biz müəllimlər öz iş təcrübəmizdə daima müvafiq əhəmiyyətə malik yeniliklərdən istifadə etməyə çalışmalı, şagirdləri müstəqil, sərbəst düşünməyə yönəldən üsul və vasitələrdən istifadəyə xüsusi fikir verməliyik.

Son dövrlərdə təhsil islahatı proqramının uğurla həyata keçirilməsi, təhsilə dövlət qayğısı, "Yenilənən Azərbaycana yeni məktəb!" layihəsi, təhsilimizin dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təhsilinə inteqrasiyası daha mükəmməl, nəfis tərtibatı ilə seçilən, hərtərəfli inkişafa aparıcı, elmi əsaslara söykənən dərslərin meydana çıxarılmasını tələb kimi qarşıya qoyur. Bu sahədə son illər çox böyük irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Ümumtəhsil məktəblərinin bütün sinifləri üçün hər bir fənnə aid nəşr olunmuş dərslər şagirdlərin istifadəsinə verilmişdir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi deyə bilərəm ki, bu fənlərə aid nəşr olunmuş dərslər hamı tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Yeni

dərslər içərisində V-XI siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsləri, xüsusən də, V-VI-VII siniflər üçün nəşr olunan dərslər didaktik tələblərə cavab verir. Həmin dərslər nəfis tərtibatı, elmiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dərslərin iş dəftərləri ilə birlikdə verilməsi təlim prosesində vaxtdan səmərəli istifadəyə, şagirdləri fəallaşdırmağa imkan yaradır.

Dərslərdə sözlük kimi verilən söz və ifadələrin şərh şagirdlərin söz ehtiyatını xeyli artırır. Çünki şagird onun üçün yeni olan müxtəlif terminlərin və sözlərin izahını bilməyə, tədris materialını lazımı şəkildə mənimsəməz.

Dərslər şagirdləri vətənpərvərliyə, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub möhkəmləndirməyə, torpağa bağlılığa səsləyir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağına aid məlumatın V sinif dərslərinin ilk sahifəsində verilməsi şagirdlərin bu müqəddəs and yerimiz haqqında bildiklərini sistemə salmağa şərait yaradır.

Dərslərdə verilmiş anlayışların öyrədilməsinə xidmət edən məlumatlar yaradıcı olmağı, sərbəst mühakimə yürütməyi, müstəqil düşünməyi, "elmi axtarışlar" aparmağı tələb edir.

Dərslər bir üstün cəhətə də ondadır ki, burada yeni tədris materialına aid məlumatlar anlayışlardan təcrübəyə istiqamətində deyil, təcrübədən anlayışa doğru verilmişdir. Belə olduqda şagird yeni bilik və məlumatları mexaniki şəkildə əzbərləmir, onu düşünərək, mahiyyətini dərk edərək öyrənir.

Bu dərslərdə xalqımızın tarixi keçmişi, bu günü, gələcəyi, təbii sərvətləri və s. ilə bağlı faktlar, hadisə və əhvalatlar verilmişdir ki, bunlar da olduqca faydalıdır.

İş dəftərində verilən tapşırıqlar şagirdlərin öyrəndiklərini praktik şəkildə tətbiq edərək müstəqil işləmək bacarıqlarını möhkəmləndirir. Dərslərdə və iş dəftərlərində verilmiş test tapşırıqları şagirdlərin biliklərinin qiymətləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Dərslərdə verilmiş krassvord və çaynkrossvordlar şagirdlərin idrak və məntiqi bacarıqlarını işə salmağa, düşünərək, mühakimə yürüdərək cavab tapmağa gətirib çıxarır.

İbtidai sınıfdan yenidən ayrılıb gələn şagirdlər üçün elmi-nəzəri bilikləri öyrənməyi onu praktikaya tətbiq etmək bacarığı aşılayan belə dərslər şagirdlərin hərtərəfli inkişafına malik şəxsiyyət kimi yetişmələrində, əsl insan və vətəndaş kimi formalaşmalarında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dərslərin (V, VI və VII siniflər üçün) nəfis tərtibatda nəşr edib ərsəyə gətirdiklərinə görə bütün yaradıcı heyətə, müəllimlərə dərin təşəkkürümüzü bildirir, şagirdlər və valideynlər adından xoş arzularımızı çatdırırıq.

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKRİNDƏ ANA DİLİNİN TƏBLİĞİ VƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Vidadi BƏŞİROV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ziyalıların, o cümlədən pedaqoji fikir nümayəndələrinin məktəb və maarif sahəsində göstərdikləri təşəbbüs müsbət nəticə verdi. 1905-1907-ci il hadisələrinin ictimai mühitə olan təsiri məktəblərdə də öz əksini tapdı. Məktəbdarlar bu siyasi oyanışa qalxanların səsinə səs verdilər, yeni ictimai-siyasi fikrin əhali arasında yayılmasında fəallıq göstərdilər. XX əsrin başlanğıcında müsbət demokratik dəyişikliklərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi, tədrisi metodikası, öyrədilmə üsulları və xalqiliyi uğrunda mübarizə cəhdi geniş kütləni düşündürdü. Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda keçirilən I və II qurultayları yeni tipli məktəblərin genişlənməsinə, dövrün tələblərinə cavab verən dərslərin yaradılmasına, milli dil və xarici dillərin tədrisi sahəsində islahatlar keçirilməsinə, yeni əlifbanın tətbiqinə və s. təkan verdi.

Əsrin mütərəqqi ideyalarının təbliği üçün dilin xalqiliyini başlıca şərt hesab edən A.Şaiq yazmışdır: «Fars ənənələrinə bütün ruhu ilə aşılannmış bir çox zəvatin «türk lisanı ədəbiyyatı müsaid deyil» deyə etiraf etdikləri xətai-cahilan-sinin bu böyük şairin (M.Ə.Sabir nəzərdə tutulur. – V.B.) dəhşətli bir lisan ilə rədd və türk dili lisanının nə qədər xoşahəng və ədəbiyyatı müsail bir lisan olduğunu bütün aləmə qarşı isbat etdi» («Nicat» qəzeti, 5 may 1912-ci il, №18). A.Şaiqın ana dilimizin öyrədilməsi ilə bağlı fikirlərini böyük türkoloq-alim Ə.Hüseynzadə belə dəyərləndirmişdir: «Onlar Türkiyə üsul idarəsinin istibdadına tab gətirməyib Bakıya gəlmiş və özlərilə bərabər Azərbaycan xalqına heç bir xeyri olmayan ziyanlı fikirlər, panislamizm və pantürkizm ideyaları, üstəgəl xalqın anlamadığı türk ədəbiyyatının ərəb, fars və osmanlı tərkibləri ilə dolu olan dilini də gətirmişdilər».

Əlbəttə, dövrün maarifpərvərləri belə hesab edirdilər ki, dil millətin rəmzidir. Məhz bu səbəbdən də A.Şaiq dilin saflığı və təmizliyi yolunda mübarizə aparır, əlifba islahatının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Hətta, bəzi yazarlar, dilşünaslar ərəb, fars, osmanlı sözləri və ərəb hərfli ehtiva edən əlifbanı dəyişib latın qrafikasına keçməyin zəruriliyini əsaslandıranda, onlar heç də milli mücahidlərimizin istiqbal, azadlıq təntənəsinə qarşı

rəğbət yaradan yeni fikir, dilimizin, onun tədrisi metodikasını sahmana salmaq üçün olan cəhdlərlə birgə mübarizəyə aparmağa səsləyirdilər.

Ana dili uğrunda mübarizə mütərəqqi ziyalıları daim düşündürürdü. Məsələn, M.Ə.Sabir özünün təşkil etdiyi yeni üsullu «Məktəbi-ümmid»də ana dilinə xüsusi fikir verir, inqilabdan əvvəlki Azərbaycan məktəblərində təlimin ana dilində aparılmasını zəruri hesab edirdi. Böyük şair bu yolda dönmədən mübarizə aparır, problemin həll olunması üçün ana dilində dərsləklərin yazılmasını, onu tədris edə bilən müəllimlərin hazırlanmasını vacib bilirdi. O, ana dili haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, bu dilin mətbuatda yayılması və inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğunu göstərmiş və bu sahədə böyük uğurlar əldə etmişdir. Azərbaycan dilində yazılmış siyasi satiranın əsasını qoymuş M.Ə.Sabir dilimizin inkişafı uğrunda mübarizə apararaq, onun ərəb, osmanlı sözlərindən təmizlənməsini tələb edirdi.

Təhsilin Azərbaycan dilində aparılmasını zəruri hesab edən M.Ə.Sabir «Müəllimlər qurultayı» adlı şeirində bununla bağlı bədii şəkildə olsa da qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür:

*«Baş tutdu müəllimlərin iclası, siyezdi,
Ey vay, učitellər yənə dərkər olacaqdır!...
Təbiiq edəcəklər yazını şiveyi-türkə,
Sibyan da sühülatlə xəbərdar olacaqdır.
Təsnif olunub tazə kütəb türk dilində,
Hər kəs oxuyub elmlə bidar olacaqdır...»*

Sabirin ana dilinə böyük məhəbbəti böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin ana dilinə olan münasibətini xatırladır. Uşinskinin nəzərində də ana dili-xalq dilidir. Onun etnoqrafik həyat tərzidir. Təlimdə də ana dili mühüm vasitəyə çevrilməlidir. Çünki ana dili vasitəsilə uşaq bilikləri daha asan mənimsəyir. Əlbəttə, M.Ə.Sabir beynəlmillətçi olduğundan ana dili ilə yanaşı, rus dilinin öyrədilməsinə də ciddi yanaşırdı. O, rus dilini öyrənməyin yollarına vəqif olmağın əhəmiyyətindən bəhs edərək deyirdi ki, qələmə alınmış yazıları layiqincə bilmirəmsə də, çap olunan kitabları bir əndazəyə qədər oxuyuram... məktubumun üzərində olan paketin rusca yazısı öz xəttimdir. Beləliklə, Sabir pedaqoji prosesdə ana dilinin mövqeyini düzgün dərk etmiş, bu dilin inkişafı üçün tədrisin doğma dildə təşkilini başlıca amil saymışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq maarifi və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm yer tutan məsələlərdən biri də ana dilli dərsləklərin məzmunu məsələsi idi.

Məlum olduğu kimi, K.D.Uşinskinin pedaqoji sisteminin əsasında xalqilik və buna uyğun olaraq ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində tədrisi dururdu. Dövrünün məşhur maarifpərvəri Rəşidbəy Əfəndiyev də Uşinskinin ardınca gedərək, ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüş və bunu həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əsaslandırmışdır.

R.Əfəndiyev məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: «Pedaqojini öyrəndikdən sonra, mən anladım ki, köhnə məktəb dağıdılmışdır. Bu isə

yalnız Uşinskinin yeni üsulla olan dərs kitabı kimi, öz məktəbimiz üçün ana dilində dərs kitabı tərtib etməklə mümkündür. Məhz bu məqsədlə də «Uşaq bağçası» kitabını qiymətli bir zərrə bənzətmək üçün pedaqoq Uşinskinin məşhur və məhbub «Əlifba» kitabçasını özümə rəhbər qəbul etdim» (AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Rəşidbəy Əfəndiyevin arxivi (tərcümeyi-halı). Fond 2, iş № 8).

Müəllif «İstilahe-Azərbaycan»ın beşinci nəşrinə yazdığı müqəddimədə gərgin elmi axtarışlarından bəhs edərək göstərdi ki, təkmilləşdirilmiş hazırkı nəşrə xeyli yeni qrammatik formada əlavə olunmuş, dərsliyin bir çox yerində dərin dəyişikliklər edilmişdir. Dördüncü nəşrlə beşinci nəşr arasında keçən 10 illik müddət mənə türk dilinin xüsusiyyətlərinə dərinlən nüfuz etmək imkanı verdi, məndə ana dilinin öyrədilməsinə marağı daha da artırdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində milli mətbuat, xalq maarifi və ictimai-siyasi hadisələr sahəsində çalışanlarla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərən Ömər Faiq Nəmanzadə də ana dili təhsili uğrunda böyük fədakarlıq göstərmiş və başqalarının da diqqətini buna yönəltdi, ana dili məsələsinə döndə-döndə toxunaraq, bu sahədəki problemləri göstərmişdir. O deyirdi ki, «məni ən ziyadə rahatsız edən dərdlərimizdən biri də dil və imla məsələsi idi. Dilimizin qarışıqlarını, əlifbamızın yaramazlığını mənə ilk dəfə olaraq öyrədən 1894-cü ildə Şəki milli məktəbinin 7-8 yaşlarındakı balaları oldu. Şəki məktəbinə aid yazılarında söylədiyim kimi, köhnə tədris üsulunun çətinliyi üstə artan əlifba yaramazlığı yalnız 7 yaşındakı balaları deyil, 70 yaşındakı bəzi böyüklərimizi də çox vaxt çəşdirirdi. Hələ imlamızın ərəb qiraət üsuluna tabe edilməsi məndə dində olduğu kimi, ədəbiyyat aləmində də öz cəhalətimiz yerinə ərəbcəyə qarşı düşmənçilik hissi oyadırdı. (Bu hiss dolayısı ilə Bakıda 1915-ci ildə çıxan «Qardaş köməyi» məcmuəsində «Sən, kimsən?» başlığı ilə ərəb tərəfdarlığı əleyhinə çoxsaylı məqalələrdə də öz ifadəsini tapmışdı. – V.B.) Bəlkə mən bu məsələyə həddindən artıq əhəmiyyət verib və şişirdirəm. Çünki, mənə elə gəlirdi ki, müstəqil dil və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi istiqlalı da sağlam ola bilməz». («Şərqi-rus» qəzeti, 29 iyun 1904).

XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda yeni əlifbaya keçmək məsələsi də geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, ...savadın xas meyanı yazıdır. Halbuki, ərəb əlifbası ilə dərin savad almaq Azərbaycan balaları üçün çox böyük çətinliklər törətdiyini təsdiqləyən, bu həqiqəti müdafiə edən M.F.Axundov hələ XIX əsrin ikinci yarısında bu ideyanı aydın dərk etmiş və əlifbamızı dəyişdirmək uğrunda uzun müddət mübarizə aparmışdır. M.F.Axundovun ölümündən sonra yeni əlifbaya keçmək ideyası əlbəttə, zəifləmədi, görkəmli maarifpərvər zümrəsi olan – N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, Q.Musabəyov, C.Məmmədquluzadə və başqaları yeni əlifbanın sonradan fəal təbliğatçıları oldular. Onların bu arzuları tarixin reallığına çevrildi. XX əsrin birinci çərçivəsində (1929-cu il yanvar ayının 1-də) artıq ərəb əlifbasını yeni əlifba sistemi əvəz etdi.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Bu il Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və onun mətbu orqanı olan «Ədəbiyyat qəzeti»nin 75 yaşı tamamlanır. Dövlətimizin başçısı bu əlamətdar yubileylərin qeyd edilməsi ilə əlaqədar sərəncam imzalamışdır.

***

Aprel ayında Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinə böyük itgi üz verdi. Gözəl povest və romanlar müəllifi, xalqını tükənməz məhəbbət və sədaqətlə sevən yazıçı Sabir Əhmədov dünyasını dəyişdi.

***

Böyük mütəfəkkir, görkəmli nasir, publisist və nəşir Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illiyi münasibətilə Naxçıvan Dövlət Universitetində silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Belə ki, ədibin Naxçıvan şəhərindəki ev muzeyinə, Nehrəm kəndindəki xatirə muzeyinə ekskursiyalar təşkil olunmuş, elmi konfranslar düzənlənmişdir.

***

Görkəmli bəstəkar və dirijor Niyazinin mənzil-muzeyində Aleksandr Serqeyeviç Puşkinin anadan olmasının 210 illiyi münasibətilə «Puşkin və musiqi» adlı tədbir keçirilmişdir.

***

Xalq şairi Süleyman Rüstəmin vəfatından 20 il ötür. Bu münasibətlə şair və yazıçılar Fəxri Xiyabanda anım keçirmiş, sonra isə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubuna toplaşaraq Süleyman Rüstəm haqqında xatirələr söyləmişlər.

***

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda xalq şairi Vaqif Səməd oğlunun 70 illiyinə həsr edilən yubiley tədbiri keçirilmişdir. Tədbirdə qələm dostları şair haqqında ürək sözlərini söyləmiş, onun təzə şeirlərini dinləmişlər.

***

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda tanınmış nasir Natiq Rəsulzadənin 60 illiyi qeyd olunmuşdur. Yubiley tədbirində yazıçının yaradıcılığından söz açılmış, ona təbriklər ünvanlanmışdır.

***

“BBC fokus” jurnalında yer alan xəbəyə görə, dərimizin rəngi kimi gözlərimizin rəngi də pigmentlərdən ibarətdir. Göz almasığının arxasında yerləşən quzeyli qışa çoxlu qatlardan ibarətdir. Xaricdəki iki lay ön pərvaz adlanır. Onun tərkibində melanosit adlı pigment yaradan hüceyrələr var.

Hər insanda eyni miqdarda melanosit olur, amma genlərimiz melanin adlı pigmentin miqdarını müəyyənləşdirir. Dəri rəngini də formalaşdırır. Həmin pigment həm də gözün rəngini müəyyən edir. Bu səbəbdən dərisinin rəngi tünd olan insanın göz rəngi də tünd, yəni qəhvə rəngi çalarlarında olur. Sarışın insanlarda isə melanin daha az olur. Işıq ön pərvaza doğru girir, qışanın içindəki boz rəngli hüceyrələr bir-birinə təsir edir. Geriyə əks olunan işıq da gözün mavi rəngdə görünməsinə təmin edir.

***

Belçika, İsveçrə və Fransa alimləri yuxudan tez oyanmağın insan üçün daha xeyirli olması barədəki tezisni əksini sübut ediblər. Yuxudan tez oyananlarla gec qalxan adamların məhsuldarlığı oxşardır. Günün sonunda isə gec qalxanlar daha diqqətli və daha ayıq olurlar.

***

Aspirin və qan laxtalanmasının qarşısını almaq üçün istifadə edilən buna bənzər dərmanlar beyin qanamalarına səbəb ola bilər. Rotterdam Universiteti (Hollandiya) tibb fakültəsinin həkimi Meike Vermooij və komandasının apardığı araşdırma zamanı məlum olub ki, müntəzəm şəkildə aspirin və ona bənzər dərmanlardan istifadə edənlərin beynində kiçik həcmli qanamaların əmələ gəlmə riski yüksəkdir.

Alimlər 2005-2006-cı illərdə heç bir əqli xəstəliyi olmayan 69-70 yaşlı 1062 insanın aspirin və ona bənzər dərmanlardan istifadə edib-etmədiklərini araşdırıb. Onların 34,2%-nin 2 il müntəzəm şəkildə bu preparatlardan istifadə etdikləri müəyyənənib. Bu dərmanlardan istifadə edənlərdə etməyənlərə nisbətən daha çox kiçik beyin qanamalarına rast gəlinib. Ürək-damar xəstəliklərinin qarşısını almaq məqsədilə bu dərmanlardan yüksək dozada istifadə edən insanlarda isə qanamaların daha çox olduğu aşkarlanıb.

***

Məlumatları saxlamaq üçün müxtəlif dizaynda USB yaddaşları istehsal edilməkdədir, yaddaşların həcmi böyük, forması çox kiçikdir. Türkiyə mətbuatı xəbər verir ki, dünyanın ən kiçik USB yaddaşı EagleTec USB Nano Flash Drive'si 8 GB-lıq həcmi ilə fərqlənir. Onun qiyməti 33 dollardır. 4 GB-lıq modeli isə 22 dollardır. Hələ ki, bu modellər dünyanın ən kiçik USB yaddaş kartıdır. USB yenidən satışa çıxarılmasına baxmayaraq, artıq dünyanın bir sıra tanınmış korporasiyaları onu sifariş ediblər.

***

Görkəmli alim Yəhya Kərimovun “**Pedaqoji tədqiqat metodları**” (Bakı, “RS Poliqraf” MMC – 2009) adlı əsəri işıq üzünə görüb. Kitabda pedaqoji tədqiqat metodlarının metodoloji əsasları, məntiqi və təşkil məsələləri şərh olunur. Bu əsərdə oxucular həmçinin müşahidə, anket sorğusu, ədəbi mənbələr, məktəb sənədləri, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, sözlü metodlar, praktik metodlar, pedaqoji eksperiment, pedaqoji tədqiqatlarda sosioloji metodlardan istifadə, xüsusi metodlar kimi məsələlərlə tanış ola bilərlər. Əsərdə pedaqoji tədqiqat metodlarının nəzəri və praktik problemlərinin elmi şəkildə, aydın dildə və məntiqi sistemlə verilməsi ondan istifadə imkanlarını genişləndirir; belə ki, kitabdən həm tədqiqatçılar, həm tələbələr, həm də müəllimlər istifadə edə bilərlər.

***

Professor Fərahim Sadiqovun “**Pedaqogika**” (Bakı, “Adiloğlu” – 2009) adlı əsəri nəşr olunub. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmri ilə dərəcə vəsaiti kimi təsdiq olunmuş bu kitabda müəllim hazırlığında vacib olan bir sıra pedaqoji məsələlər elmi şəkildə, məntiqi sistemlə, aydın dildə oxuculara çatdırılır. Vəsaitdə həmçinin pedaqogika elminin son nailiyyətlərindən irəli gələn müddəalar, təhsildə, tərbiyədə, məktəbin idarə olunmasında tətbiq olunan yeni texnologiyalar, bu texnologiyalardan istifadənin əsasları konkret nümunələr üzrə şərh olunur. Pedaqoji elmimizin mütərəqqi inkişaf dinamikasını ayəni şəkildə sübut edən əsərin həm tələbələrin, həm müəllimlərin, həm də bu sahə ilə maraqlanan digər insanların marağı və ehtiyaclarını təmin edəcəyi şübhəsizdir.

***

Asif Hacıyev səriştəli tədqiqatçıdır. Əsərləri dilçi mütəxəssislər, müəllimlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Onun “**Linqvistik və metodik araşdırmalar**” (Bakı, “Nurlan” – 2009) adlı kitabı da bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Adıçəkilən əsərdə Azərbaycan dilinin tarixi, onun tədrisi ilə bağlı aparılan araşdırmaların nəticəsi öz əksini tapmış, “Dədə Qorqud” kitabında işlənmiş bəzi atalət sözləri, Azərbaycan dili təliminin bəzi problemləri, şagirdlərin lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsində etimoloji təhlildən istifadə kimi məsələlər şərh olunmuşdur.

***

Kamran Hacıyevin “**Özündən qaçmaq olmur**” (Bakı, “Qanun” – 2009) adlı kitabı oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Kitabda toplanmış şeirlər maraqlı və məzmunca zəngindir. Lakin bu zənginlik deyim tərzinə oxşarlıq gətirməyib. Əksinə, sözə həssas münasibət, hər bir ifadədən yerli-yerində istifadə şeirləri daha oxunaqlı edib. Kitabla tanışlıq, ona Əsəd Cahangirin yazdığı ön söz göstərir ki, buradakı şeirlər təkcə geniş oxucular üçün deyil, məktəblilər üçün də maraqlı olacaqdır. Şeirlərdən həm təlim prosesində, həm də dərslərdən tədbirlərdə, tərbiyə işində istifadə etmək mümkündür.

***

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.

Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.

Çapa imzalanıb: 18.06.2009.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nömrənin abunə qiyməti 2 manatdır.

